

HABERÎ SIFATLARA DAİR RİVAYETLERİN TE'VİL YOLUYLA ÇÖZÜMÜ BAĞLAMINDA RÂZÎ'NİN ESÂSU'T-TAKDÎS ADLI ESERİ

Ali BUDAK *

Özet

Kur'an'daki bazı müteşâbih ayetler ve hadislerdeki birtakım ihtilaflı gözükten rivâyetler, zâhir lafızlarıyla değerlendirildiğinde değişik problemlere sebep olmaktadır. İslam tarihi boyunca Müslümanlar arasında bazı fikrî münakaşalara sebep olan bu ayet ve hadisleri çözüme kavuşturmak için İslam bilginleri birtakım metotlar geliştirmişlerdir. Bu yöntemlerden biri de te'vîl'dir. Te'vîl metodunun uygulanıp uygulanmamasında, farklı düşüncelerin çıkmasına sebep olan en bariz alanlardan biri, hem müteşâbih ayetleri ve ihtilaflı hadisleri içeren, hem de Arap dilinin anlatım özelliklerinin ağırlıklı olarak kullanıldığı haberî sıfatlar konusudur. İşte, bu çalışmada Râzî'nin (ö.606) "Esâsu't-Takdîs" adlı eserinde haberî sıfatları te'vîl metodu ile yorumlaması konu edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Râzî, haberî sıfatlar, te'vîl, müteşâbih, ihtilâf, Esâsu't-Takdîs

Abstract

Razi's Book Entitled as *al-Asas al-Takdith* in the Case of Resolving Narrations of Reported Attributes by *Ta'wil* Method

Some allegorical verses in the Quran and some of the disputed narrations in the Hadith are problematic when interpreted literally. In order to resolve such disputes, Muslim scholars have developed certain methods, one of which is *ta'wil*. "Reported attributes" is one of the well-known issues that give rise to various thoughts in the implementation of *ta'wil* method, whether it should be used or not. Because that issue, not only involves allegorical verses and disputed hadith but also expository qualities of Arabic language extensively used in it. This study deals with Razi's (d.606) interpretation of "reported attributes" with the *ta'wil* method in his work *al-Asas al-Takdith*.

Key words: Razi, reported attributes, *ta'wil*, allegorical verses, dispute, *al-Asas al-Takdith*

Giriş

Kur'an-ı Kerim, genel olarak herkesin anlayacağı bir dille indirilmiş mukaddes bir kitaptır. İnsanlara son ilahî mesajını Arapça vasıtasıyla sunan Kur'an, beşerî idrâkin anlamada zorlanacağı konuları da insanların kullandığı bütün dilsel özellikleri göz önünde bulundurarak onların anlayacağı bir üslupla anlatır. Bununla beraber Kur'an'da, müteşâbihattan olan ve insanların anlamada zor-

* Yrd. Doç. Dr., Dicle Ü. İlahiyat Fakültesi

luk çekeceği, bazı edebî sanatların kullanıldığı ayetler de bulunmaktadır.¹

“İnsanlara, anlayabilecekleri şekilde konuşun”² tavsiyesi ile beraber Allah Resûlü’nün sözleri arasında da anlaşılması için izah gereken hadisler bulunmaktadır. Hadis musannafâtında zâhirinde birbiriyle çelişiyormuş gibi görünen rivâyetlerle beraber, salt olarak değerlendirildiğinde manası kapalı olan hadisler, İslam bilginlerince pek çok şekilde yorumlanmış ve değerlendirilmiştir.³ İşte bu rivâyetler içinde, “Allah’ın sıfatları”, daha özeldir ise “Haberî sıfatlar” konusundaki hadisler etrafında, farklı görüşler serdedilmiş ve fikrî münakaşalar yapılmıştır.

Ayet ve hadislerde müteşâbih lafızların ve Arap dilinin ifade özelliklerinin kullanılması, aslında din dilinin bir özelliğidir. Dil olarak da en büyük mucize olan Kur’ân’da ve O’nun açıklayıcısı hadislerde kullanılan anlatım özelliklerinden biri de sembolik ve müteşâbih anlatımdır.⁴ Müteşâbihâtın ağırlıkta olması hasebiyle haberî sıfatların yer aldığı rivâyetlerin yorumlanmasının beraberinde getirdiği bazı problemler, hatta terceme edilirken anlam daralmasından kaynaklanan bir takım yanlış sonuçlar, konunun izaha muhtaç bir keyfiyet arz ettiğini açıkça göstermektedir. Allah Resûlü’nün konuşmalarında edebî sanatları kullandığı, Arapça’yı fasîh bir şekilde konuştuğu ve haberlerin lafzen rivâyet edilmesinin yanı sıra mana ile de rivâyet edildiği dikkate alınırsa, hadisleri anlamada dil ve edebiyat özelliklerinin önemi daha açık bir şekilde ortaya çıkacaktır.⁵

İşte bu çalışmada, Fahreddin er-Râzî’nin *Esâsu’t-takdîs* isimli eserinde, Allah’ın haberî sıfatları ile ilgili rivâyetleri yorumlamada, diğer bazı çözüm yolla-

- 1 Örnek olarak bk. Veysel Güllüce, “Kur’ân-ı Kerîm’de Allah’a Müşâkele Yoluyla İsnad Edilen ifadelerin Değerlendirilmesi”, *Atatürk Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 2006, sayı: 25, ss. 41-62.
- 2 el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Cu’fi, *el-Câmiu’s-Sahîh*, İstanbul 1401, İlm 49. Mevkûf olarak mervî olan bu sözün değerlendirilmesi için bk. el-Aynî, Ebû Muhammed Muhammed b. Ahmed Bedrüddîn, *Umdetu’l-kârî şerhu sahihi’l-buhârî*, Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, Beyrut, ts., c. 2, s. 204; Münâvî, Abdurraûf Zeynüddîn Muhammed, *Feyzu’l-kadîr şerhu’l-câmiu’s-sağîr*, Mektebetü’t-Ticâriyyeti’l-Kübrâ, Mısır 1356, c. 3, s. 377.
- 3 Garîbu’l-Hadîs ile Müşkîlu’l-Hadîs (ve benzer muhtevaya sahip İhtilâfu’l-Hadîs) gibi ilimler, izah gerektiren hadisleri, hem dil hem de muhteva açısından değerlendirmiştir.
- 4 Kur’ân’ın kullandığı ifade özellikleri, sembolik ve müteşâbih anlatım ile ilgili olarak bk. Ahmet Keleş, *Hadislerin kur’ân’a arzı*, İnsan Yayınları, İstanbul 1998, ss. 141-145.
- 5 Bu konuda bk. M. Vecih Uzunoğlu, “Hz. Peygamber’in Edebî Yönü”, *Dokuz Eylül Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 2010, sayı: 32, ss. 41-76.

rını kullanmakla birlikte daha çok benimsediği te'vîl metodu üzerinde durulacak ve mezkûr konudaki rivâyetlerin tenkidine girilmeden onun bu haberleri nasıl çözüme kavuşturduğu tespit edilecektir.

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle te'vîl metodu ve hadislerin anlaşılmasındaki yeri ile haberî sıfatlarla ilgili İslam tarihi boyunca serdedilen görüşler üzerinde durulacak, daha sonra da Râzî'nin Allah'ın sıfatları hakkındaki genel fikirleri ile *Esâsu't-takdîs* isimli eserine değinilecek ve nihayet bu eserde haberî sıfatları nasıl yorumladığı hususu incelenecektir.

1. Te'vîl Metodu ve Hadislerin Anlaşılmasındaki Yeri

Te'vîl, e-ve-le kökünden, dönmek manasına gelen sülâsî “جآ” fiilinin tef'îl bındaki şeklidir. Teevvül ile te'vîl aynı anlamda olup tefsir etmek, beyan etmek, keşfetmek, izah etmek ve açıklamak manalarına gelir.⁶ Ayrıca döndürmek, araştırmak, talep etmek, dönüş yeri, mana, merci' ve masîr gibi anlamları da içeren te'vîl, terim olarak, “bir lafzın zâhirini başka bir anlama nakletmek demektir ki, bu durum ancak bir delille söz konusu olur ve bu delil olmadığında lafzın zâhirî manası terk edilmez.” Ayrıca te'vîl, “müskil lafızların manalarını, müskil olmayan açık bir lafızla bir araya getirmek” ve “manası ihtilafı olan ve ancak başka lafızlarla açıklanması sahih olan bir sözü tefsir etmek” anlamlarına da gelir.⁷ Cürcânî'nin te'vîle ıstılâhî olarak yüklediği anlam ise şöyledir: “Lafzı, zahirî manasından, Kur'ân ve Sünnet'e muvafık olan başka muhtemel bir manaya döndürmek.”⁸

Te'vîl'in, hadislerin anlaşılmasındaki yerini belirtmeden önce ayet ve hadisleri te'vîl metodunun ilk defa nasıl başladığını ifade etmek gerekir. İzmirli İsmail Hakkı'ya (ö.1946) göre te'vîl metodunu müteşâbih ayetlere uygulayan ilk kişi, sıfatlar konusundaki düşüncesine yaşadığı bölgedeki filozofların kaynaklık ettiği, aynı zamanda “istivâ”ya “istilâ” yorumu yapan ve ilk defa Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyen Ca'd b. Dirhem'dir (ö.124 H.). Bu anlamda Ca'd'ı, Hint filozoflarından etkilenen Cehm b. Safvân (ö.128 H.), onu da

6 Muhammed er-Râzî, Zeynüddin Ebû Abdillâh b. Ebî Bekr, *Muhtârü's-sihâh*, tahk.: Yusuf Şeyh Muhammed, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1999, s. 25.

7 İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem el-İfrîkî, *Lisânu'l-arab*, Dâru Sâdır, III. bs., Beyrut 1414, c. 11, ss. 33-34.

8 el-Cürcânî, Şerif Ali b. Muhammed, *Kitâbu't-ta'rîfât*, tahk.: Heyet, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983, s. 50.

Yunan filozoflarının etkisinde kalan Bısr b. Ğıyâs el-Merrîsî⁹ (ö.218 H.) izlemiştir.¹⁰

Daha sonra te'vîl, Allah'ı noksan sıfatlardan tenzih etme gayesiyle ve zorunlu olarak uygulanması gereken bir amel şeklinde Mutezile ile devam etmiştir. Mutezile'yi de halef âlimlerinin te'vîl uygulamaları izlemiştir.

Hadislerin sağlıklı bir biçimde ve sağlam esaslar çerçevesinde anlaşılıp yorumlanabilmesi gayesiyle hicrî ilk asırlardan günümüze kadar pek çok gayret söz konusudur. Bu uğurda gösterilen çabalardan biri de zâhirde ihtilaflı görülen hadislerin çözümlenmesi için yapılmış çalışma ve araştırmalardır.

Bu meyanda sahih hadislerin birbiriyle çelişmeyeceği, eğer zâhirde bir ihtilaf veya işkâl varsa bunun bazı sebeplerinin olabileceği belirtilmiştir. İbn Huzeyme'nin (ö.311 H.) şu sözü bunu vurgular: "Allah Resûlü'nden iki sahih isnadla rivâyet edilmiş birbirine zıd olan iki hadis (hadîseyi mütedâddeyni) bilmiyorum. Böyle iki hadis kimin yanında varsa, getirsin de aralarını te'lîf edeyim."¹¹

İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751 H.) de, sahih hadisler arasında bir teâruzun söz konusu olmadığını ifade eder, eğer teâruz vâki ise bunun şu üç husustan birine râcî olduğunu belirtir:

1. Bunun, sika bile olsa bazı ravilerden kaynaklanan bir galat olduğu, Allah Resûlü'nün sözü olmadığı,
2. Nesh'e müsait konularda hadislerden birinin diğerini nesh etmiş olabileceği,
3. Teâruzun, bizzat Resulullah'ın kelimünde değil de hadisi işitenin anlayışında söz konusu olduğu.¹²

Bu ve benzeri yaklaşımların yanı sıra, zâhirde birbirine müteâruz olan veya çözüme kavuşturulması gereken ihtilaflı hadislerin varlığı, İslam âlimlerini bu alanda bir takım çalışmalar yapmaya sevk etmiştir. Böylece, mezkûr tarzdaki

9 el-Hamevî, bu nispetin Merîsî veya Müreysî değil, Mısır'ın Saîd nâhiyesinin bir köyü olan Merrîse'ye nispetle, Merrîsî olduğunu belirtir. Bk. Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh, *Mucemu'l-büldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1995, c. 5, s. 118.

10 Bk. İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, İstanbul 1342, ss. 153-154.

11 İbnu's-Salâh, Osman b. Abdirrahman Takiyyüddin Ebû Amr, *Mukaddimetu ibni's-salah*, tahk.: Nureddin İtr, Daru'l-Fikr, Suriye 1986, s. 285.

12 İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr, *Zâdu'l-meâd fi hedyi hayri'l-ibâd*, Müessesetu'r-Risale, 27. bs., Beyrut 1994, c. 4, s. 137.

hadislerin anlaşılabilir yorumlanmasında, te'vîl, te'lîf/cem'/tevfîk, haml, tercih, nesh ve tevakkuf gibi uygulamalar, ilk dönemlerden itibaren icrâ edilen birer yöntem olmuştur.¹³

Manası kapalı olan veyahut zâhirde birbirine müteâruz gözüken ihtilaflı hadislerin çözüme kavuşturulmasında benimsenen bir metod olarak te'vîl, eş-Şâfiî'nin (ö.204 H.) *er-Risâlesi'*nde¹⁴, er-Râmehurmuzî'nin (ö.360 H.) eserinde¹⁵ görülebileceği gibi, İbn Abdî'l-Berr'in (ö.463 H.) *Câmiu beyânî'l-ilmî ve fadhîh* adlı eserinde¹⁶ ve İbnu's-Salah'ın (ö.643 H.) *Mukaddime'*sinde¹⁷ de bulunur.

Te'vîl, ihtilaflı hadisleri çözümlemede hem nazarî hem de tatbîkî olarak, eldeki mevcut yazılı belgelere göre ilk defa İmam Şâfiî'nin (ö.204 H.) *İhtilâfu'l-hadîs*'inde uyguladığı¹⁸ bir metoddur. İbn Kuteybe'nin (ö.276 H.) Muhtelifu'l-Hadis ilmine dair bazı fırka mensuplarına ve kelâmcılara yönelik yazdığı *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs* isimli eserde de birbirine müteâruz gibi görülen hadisleri çözümlerken tatbîkî olarak kullandığı bir yol olan te'vîl metodu, daha sonraları, Şerhu meâni'l-âsâr'ı ve Şerhu müşkili'l-âsâr'ı¹⁹ ile Tahâvî (ö.321 H.), Müşkilu'l-hadîs ve beyânühû ile İbnu'l-Fûrek (ö.406 H.), Keşfu'l-müşkil ile İbnu'l-Cevzî (ö.597 H.) ve *Te'vîlu'l-ehâdîsi'l-mühimme li et-teşbih* ile Suyûtî (ö.911 H.) tarafından uygulanmıştır. Bu konuda son dönemde telif edilen Abdullah b. Ali en-Necdî el-Kuseymî'nin (ö.1996) *Müşkilâtü'l-ehâdîsi'n-nebeviyye ve beyânühâ* isimli çalışma-

-
- 13 Bu bağlamda, Tahâvî'nin Şerhu Meâni'l-Âsâr'ında ihtilaflı hadisleri bağdaştırma yöntemi hakkında bk. Ayhan Tekineş, "Şerhu Meâni'l-Âsâr'da Hadisler Arasındaki İhtilafları Çözümleme Yöntemi", *Sakarya Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sakarya 2001, sayı: 2001/3, ss. 197-216.
- 14 eş-Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris, *er-Risâle*, tahk.: Ahmed Şâkir, Mektebetü'l-Halebî, Mısır 1940, c. 1, s. 328.
- 15 Er-Râmehurmuzî, Hasan b. Abdîrrahman, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî*, tahk.: Muhammed Accac el-Hatîb, Daru'l-Fikr, Beyrut 1404, s. 216. Burada müellif "ravinin, hadisin metnini te'vîl etmesi gerektiği" ni ifade etmektedir.
- 16 İbn Abdî'l-Berr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh el-Kurtubî, *Câmiu beyânî'l-ilmî ve fadhîh*, tahk.: Ebu'l-Eşbâl ez-Zühayrî, Dâru İbni'l-Cevzî, Suudi Arabistan 1994, c. 2, s. 1080. Burada Ebû Hanîfe'nin "ayetlerde yaptığı te'vîllere" ve "bir sünneti, başka bir sünnetin caiz ve sahih bir te'vîliyle reddettiğine" dair malumat vardır ki, buradan "bir hadisin reddinin, başka hadislere yapılan uygun te'vîller ile mümkün olabileceği" anlaşılmaktadır.
- 17 İbnu's-Salâh, *Mukaddimetu ibni's-salah*, ss. 284-286. Burada müellif, te'vîli "hadislerin arasını cem' etme" şekliyle ele almaktadır.
- 18 Bk. eş-Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris, *İhtilâfu'l-hadîs*, tahk.: Âmir Ahmed Haydar, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrut 1985, s. 132, ss. 137-160.
- 19 Bu eseri Ebu'l-Velîd el-Bâcî (ö.474) ihtisar etmiş, onun yaptığı muhtasarı da Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Musa el-Haneî *el-Mu'tesar mine'l-muhtasar min müşkili'l-âsâr* ismiyle ihtisar etmiştir.

sını ve konuyu akademik perspektiften bütün yönleriyle inceleyen İsmail Lütfi Çakan'ın *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları* adlı eserini de zikretmek gerekir.

Yukarıdaki müelliflerin eserlerinin isimlerinde de görüleceği üzere, İhtilâfu'l-Hadis ile Müşkilu'l-Hadîs ilimlerinin aslında benzer muhtevâ ve mazmûna sahip olduğunu söylemek mümkündür. Her ne kadar bu iki ilim dalının metodları bağlamında bir takım farklar kaydedilmişse de²⁰ aslında ilk devirlerden günümüze kadar pek çok İslam bilgini, bu iki ilim dalını beraber mütâlaa etmişlerdir.²¹

2. Haberî Sıfatlarla İlgili İslam Tarihi Boyunca Serdedilen Görüşler

Allah Teâlâ'nın zâtî ve fiilî sıfatlarının yanı sıra, "mecî", "yed", "likâ" ve "nefs" gibi Allah'a izafe edildiğinde anlamadaki zorluğundan dolayı "müteşâbih" denilen, ayet ve hadislerde haber verildiğinden dolayı da "haberî sıfatlar" olarak bilinen bazı sıfatları vardır.

İlk dönemden itibaren pek çok kelâmî tartışmaya ve fikrî cereyana²² sebep olan haberî sıfatlara dair yaklaşımları şu dört ana bölümde ele almak müm-

20 Bu görüşü savunanlar, Muhtelifu'l-Hadis'te "Hadis'in hadis'e" muhalefetinin söz konusu olduğunu, Müşkilu'l-Hadîs'te ise "Hadis'in ayete veya akla veyahut da hisse" muhalefetinden bahsedilebileceğini söylemişlerdir. Mesela bk. Ali b. Abdillâh el-Uveysîz, *Mukaddimât fi ilmi muhtelifi'l-hadîs*, neşr.: www.islamport.com ve <http://majles.alukah.net/>, s. 3 (erişim: 27.06.2011.); Bazmûl, Muhammed b. Ömer b. Salim, *İlmu muhtelifi'l-hadîs ve müşkilihî*, neşr.: <http://uqu.edu.sa>, s. 15 (erişim: 27.06.2011).

21 İbn Kuteybe'nin "Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadis" adlı eserinde, hadisin zâhirinin akılla teâruz ettiği konusunda pek çok örnek bulmak mümkündür ki, bu da yukarıda yapılan ayrımın çok sağlıklı olmadığını göstermektedir. Yine Tahâvî'nin Müşkilu'l-Âsâr'ı, bazısı bazısına muhtelif olan hadisleri konu edinir. Bu konuda bk. Şeref Mahmud Kudât, "İlmu Muhtelifi'l-Hadîs Usûlühü ve Kavâidühü", *Mecelletü dirâsât*, Ürdün Üniversitesi, Ürdün 2001, yıl: 2001, c. 28, sayı: 2, ss. 4-5.

Ayrıca şu son dönem müelliflerinin eserlerinde de bu iki ilmin muhtevâsının benzer olduğu belirtilmektedir: Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-Muhaddîsîn*, Riyad 1984, s. 471; Nured-din İtr, *Menhecû'n-nakd fi ulûmi'l-hadîs*, Dâru'l-Fikr, 3. bs., Dımaşk 1981, s. 337; Muhammed Accâc el-Hatîb, *Usûlu'l-hadîs*, Dâru'l-Menâra, 7. bs., Cidde 1997, s. 295. Yine Muhtelifu'l-Hadis'i, Müşkilu'l-Hadis'in içinde mütalaa eden günümüz çalışmalarından birisi için bk. Ahmet Yücel, *Başlangıçtan Günümüze Hadîs Usûlü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 276.

22 Bu konuda bk. H. Musa Bağcı, *Hadîs Tarihi Hicrî İlk Üç Asır*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2009, ss. 218-219

kündür:

1. Genel olarak hicrî ilk üç asırda yaşayan âlimlerin belli bir bölümüne verilen bir sıfat olan Selef²³, Kur'ân'da ve hadislerde geçen haberî sıfatlara iman edip te'vîl etmeden, onları keyfiyetsiz olarak zahirî manalarına göre anlamışlar ve herhangi bir yoruma gitmemişlerdir. Mâlik b. Enes'in (ö.179 H.) istivâ hakkındaki görüşü²⁴ bu tutuma açık bir örnektir. Hadisçiler de haberî sıfatlar konusunda selefî metodu benimsemiş, bu sıfatları "mahiyeti meçhul, ancak Allah'ın sâbit olan sıfatları" şeklinde yorumlamışlardır.²⁵ Bu görüşe kâil olanlara göre haberî sıfatlardan murâdın ne olduğu Allah'a havâle edilir.²⁶
2. Müşebbihe, Mücessime, Kerrâmiye ve Haşeviyye gibi fırkalar, haberî sıfatlarla ilgili ayet ve hadislere dayanarak Allah'ı cisim olarak telakkî etmişler, O'nu beşerî bazı sıfatlarla tavsif etmişlerdir.²⁷ Haberî sıfatları beşerî ve cismânî anlamlarıyla kabul eden bu fırkaların kaba bir teşbîh anlayışına sahip olduklarını söylemek mümkündür.²⁸
3. Mu'tezile, kabul ettikleri tevhid prensibi gereği Allah'ın zatından ayrı olarak bazı sıfatları kabul etmenin, Allah için bir takım ortaklar kabul etmek manasına geleceğini bildirerek ilâhî sıfatları nefyetmişlerdir. Kur'ân'da ve Hz. Peygamber'in hadislerinde yer alan haberî sıfatları, Allah'ın bütün noksanlıklardan tenzîh edilmesi gerektiği, Allah'ın zatına yaraşmayan sıfatların insanların zihinlerinden ancak te'vîl yoluyla atılacağı ilkesinden hareketle, te'vîle tabi tutmuşlar ve bunu akli bir metod olarak zorunlu görmüşlerdir. Te'vîllerini Kur'ân'daki muhkem âyetlerden ve Arap dilinin özelliklerinden yararlanarak ortaya koy-

23 Bk. Mehmet Baktır, "Mütekaddimun Selefiyye ve Metod Anlayışı", *Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 2004, c. 8, sayı: 2, s. 27.

24 İmam Mâlik, istivâyı şöyle açıklamıştır: "İstivâ malum, keyfiyeti meçhuldür. Ona inanmak vacip, bu hususta soru sormak ise bid'attir." Bk. el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhîr b. Tâhîr et-Temîmî, *Usûlü'd-dîn*, neşr.: Ahmed Şemsüddin, Beyrut 2002, s. 132.

25 Talât Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1989, s. 138.

26 Metin Yurdağür, "Haberî Sıfatları Anlamada Metod", *Erciyes Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri 1983, sayı: 1, s. 260.

27 Bu fırkalardan Haşeviyye'nin konu ile ilgili görüşleri için bk. Ramazan Altuntaş, "Haşviyye'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri", *Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 1999 c. 3, sayı: 1.

28 Bk. eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Dâru'l-Marife, Beyrut, ts., c. 1, s. 103 vd.

dukları bir takım ölçütlere göre gerçekleştiren Mutezile'nin, te'vîl anlayışında Cehm b. Safvân'dan (ö.128 H.) etkilendiği ve bu anlayışın "müşebbihe"ye karşı bir tepki olarak ortaya çıktığı kabul edilebilir.

4. Halef âlimleri, ayet ve hadislerde geçen haberî sıfatlar konusunda, Allah'ı beşere ait sıfatlardan tenzîh etmek maksadıyla te'vîl metodunu benimsemişler, bu sıfatları Arap diline uygun bir tarzda ve aklî delillere ters olmayacak şekilde yorumlamışlardır. Ayet ve hadisleri bir bütün olarak ele alan halef âlimleri, müteşâbih kabul ettikleri ayet ve hadisleri te'vîl ederek selef ile beraber aynı gayeye hizmet etmişler, Allah'ı beşerî kusurlardan tenzih etmeyi amaçlamışlardır. Allah'a yakışsız sıfatları reva görenlerin mevcudiyeti, halefi, haberî sıfatları yerine göre icmâlî bazen de tafsîlî bir şekilde te'vîl etmeye yönlendirmiştir.²⁹

Böylece, Mutezile tarafından nefyedilen ilahi sıfatları ispat ederek tenzihte selefe uyan Halef âlimleri, gereken yerlerde de te'vîller yaparak teşbîh görüntüsüne son vermişlerdir. Bu metod sayesinde Müslümanların büyük çoğunluğu, haberî sıfatlar konusundaki selefi tevakkuftan kurtarılmış, böylece iki aşırı uç olan "teşbîh" ve "ta'tîl" düşüncesine kaymaları önlenmiştir.³⁰

Allah'ın sıfatlarını te'vîl etmeyi doğru bulmayan Selef'in görüşünü destekleyen bazı kitaplar yazılmıştır. Bu meyanda şu eserleri kaydedebiliriz: Ebu Ya'lâ el-Ferrâ'nın (ö.458) *İbtâlu't-te'vîlât li ahbâri's-sifât* adlı eseri³¹, Ebu Muhammed İbn Kudame el-Makdisî'nin (ö.620) *Zemmu't-te'vîl* adlı eseri³², İbn Teymiyye'nin (ö.728 H.) *el-İklîl fi'l-müteşâbihi ve't-te'vîl* adlı eseri³³, Mer'î b. Yusuf'un (ö.1033 H.) *Ekâvîlu's-sikât fi te'vîli'l-esmâ ve's-sifât ve'l-âyâtî'l-muhkemât ve'l-müştebihât* adlı eseri³⁴. Muasır yazarların, Allah'ın sıfatlarına dair telif ettikleri çalışmalardan bazıları da şunlardır: Ömer b. Süleyman el-Eşkar'ın (ö.1430

29 Bk. Metin Yurdagür, "Haberî Sıfatları Anlamada Metod", *Erciyes Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1983, sayı: 1, s. 259.

30 Bk. İbrahim Çelik, "Kur'ân'da Haberî Sıfatlar ve Mukâtil b. Süleyman'a İsnâd Edilen Teşbîh Fikri" *Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 2, sayı: 2, ss. 151-159.

31 Matbûdur. Bk. tahk.: Muhammed en-Necdî, Dâru İlfâf'd-Düveliyye, Kuveyt, ts.

32 Matbûdur. Bk. tahk.: Bedr b. Abdillâh el-Bedr, ed-Dâru's-Selefiyye, Kuveyt 1406.

33 Matbûdur. Bk. tahrir: Muhammed Şehhâte, Dâru'l-İman, İskenderiye, ts.

34 Matbûdur. Bk. tahk.: Şuayb Arnâvût, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1406. Eserde, Selef'in yolunu daha sâlim olarak niteleyen müellif, buna rağmen konu ile alakalı güvenilir pek çok âlimin görüşlerini topladığını belirtir. Bk. s. 46.

H.) *et-Te'vîl hutûrâtuhû ve âsâruhû* adlı eseri³⁵, Câbir b. Zâyid es-Semîrî'nin *es-Sıfâtu'l-haberîyye beyne'l-müsbetîn ve'l-müevvîlîn beyânen ve tafsîlen* adlı çalışması³⁶, Muhammed Eman b. Ali el-Câmî'nin *es-sıfâtu'l-ilâhiyye fi'l-kitâbi ve's-sünneti'n-nebeviyye* adlı kitabı³⁷, Abdurrahman el-Vekîl'in *es-sıfâtu'l-ilâhiyye beyne's-selefi ve'l-halef* adlı eseri³⁸. Bu konu, zikredilen eserlerden başka pek çok tefsir eserinde, ilgili ayetlerin tefsiri meyanında da ele alınmıştır.³⁹

3. Râzî ve Haberî Sıfatlar Hakkındaki Görüşleri

Üstün zekâsı ve azmi ile tanınan Taberistan asıllı ve Re'y doğumlu Fahreddin er-Râzî (ö.606/1209-1210), kelim, akâid, fıkıh usulü, tefsir, Arap dili, felsefe, mantık, astronomi, tıp, matematik gibi çağının hemen bütün ilimlerini öğrenip bu alanlarda eserler vermiş çok yönlü bir âlimdir. İmâmu'l-Harameyn'in eş-Şâmil adlı kelim eserini çocukken ezberlemesi, güçlü hafızasının delili olarak zikredilmektedir.⁴⁰

Babası gibi amelde ve fıkihta Şâfiî, itikatta ve kelâmda Eş'arî mezhebini takib etmesine rağmen Râzî'nin, Eş'arî mezhebine bağlılığı hayatının her dö-

35 Matbûdur. Bk. Dâru'n-Nefâis, Umman 1412.

36 Matbûdur. Bk. ed-Dâru's-Sûdaniyye li'l-Kütüb, Hurtûm 1416.

37 Neşredilmiştir. Bk. neşr.: ed-Düreru's-Seniyye, 1411, www.dorar.net (erişim: 27.06.2011).

38 Matbûdur. Bk. Müessesetü Kurtuba, Mısır, ts.

39 Bu meyanda isimlerinde te'vîl kelimesinin geçtiği, el-Kirmânî'nin (ö.505) *Garâibu't-tefsîr ve acâibu't-te'vîl*, el-Beydâvî'nin (ö.685) *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, en-Neseî'nin (ö.710) *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, Hâzin'in (ö.741) "*Lübâbu't-Te'vîl fi Meânî't-Tenzîl*", el-Kâsimî'nin (ö.1332) "*Mehâsinu't-Te'vîl*" adlı tefsirleri bir fikir verebilir. Bu eserlerdeki te'vîl kelimesi, her ne kadar tefsir manasına da olsa, eserlerinde rivâyetlere dair yaptıkları tevcih ve yorumlar konumuzu ilgilendirmektedir. Günümüzde Allah'ın sıfatları ile ilgili yapılmış pek çok çalışma bulunmasına rağmen haberî sıfatlara has olarak yapılan şu iki çalışmayı da zikretmek gerekir: Metin Yurdagür, "Haberî Sıfatları Anlamada Metod", *Erciyes Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri 1983, sayı: 1, ss. 249-264; İbrahim Çelik, "Kur'an'da Haberî Sıfatlar ve Mukâtil b. Süleyman'a İsnâd Edilen Teşbih Fikri" *Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 2, c. 2, sayı: 2, ss. 151-159. Ayrıca şu makalenin ilk bölümünde, Zemahşerî'nin tefsirinde haberî sıfatlar ile ilgili ayetlere uyguladığı te'vîl metodu, et-Taberî, el-Mâtürîdî, İbn Atiyye el-Endelûsî ve er-Râzî'nin tefsirleriyle karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır: Celil Kiraz, "Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Allah'ın Bazı Sıfatlarıyla İlgili Temsil, Mecâz ve İstiâre Algılamaları", *Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 2008, c. 17, sayı: 2, ss. 523-552.

40 İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemseddin b. Ahmed, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1977, c. 4, s. 250.

neminde aynı olmamıştır.⁴¹

İki yüzden fazla eseri bulunan Fahreddîn er-Râzî, mücadeleci, aktif ve hareketli bir ruha sahipti. Sürekli kendini geliştiren, okuyan ve araştıran Râzî, pek çok çevreden bilginle ilmî ve fikrî çeşitli münakaşalar ve münazaralar yapmıştır. Râzî, Eş'arî kelâm geleneğine uyararak önce filozoflarla, sonra Mutezile ve Kerrâmiye gibi mezhep mensuplarıyla,⁴² daha sonra bir Şâfiî ve Eş'arî olarak Hanbelîlik, Hanefîlik ve Mâturidîlik gibi Sünnî mezheplerle fikrî mücadelesini sürdürmüştür. Bunlardan başka İsmâîlîler (Bâtînîye) ve Hıristiyanlarla da mücadele eden Râzî, çağında çok güçlü olan tasavvuf akımı ve mutasavvıflarla herhangi bir ihtilafa düşmemiş, tarikat ehli ile mücadeleye girmemiştir.⁴³

Râzî, Eş'ariye'nin sıfatlar hakkındaki görüşünü kabul etmekle birlikte tefsirinde ilahî sıfatların Allah'ın zatından dolayı var olduğunu ve zattan ayrı düşünülemediğini söylemiştir.⁴⁴

Râzî, ta'tîl, teccîm ve teşbîhi kabul etmez, tenzîh ve ispatı kabul eder. Yani Allah'ta sıfat kabul etmemek ifrât, onun sıfatlarını maddî saymak tefrittir. O'nun savunduğu itidal yolu ise bu ikisinin ortası bir yoldur.

İlk eserlerinde ilahî sıfatları "selbî, izâfî ve hakîki" başlıkları arasında yedi bölüme ayıran Râzî⁴⁵, başka yerde sıfatları "zât sıfatları ve fiil sıfatları"⁴⁶ olmak üzere iki gruba ayırmış, aklen isbat edilebilen sıfatların Allah'a isnad edilmesini caiz görmüş ve gerçek sıfatların sayısının bilinemediğini söylemiştir.

Selbî ve izâfî sıfatların sonsuz olduğunu bildiren Râzî, ilk eserlerinde hakîki sıfatların yedi olduğunu belirtmesine rağmen, daha sonraki eserlerinde bunun delilsiz bir söz olduğunu ifade ederek: "Aklın Allah'ta var dediği sıfatı var kabul ederiz" sonucuna ulaşmıştır.⁴⁷

Ona göre haberî sıfatlar, dil kurallarına uygun şekilde aklın ışığında te'vîl

41 Bk. Süleyman Uludağ, *Fahrettin er-râzî*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 22.

42 es-Sübkî, Tâcüddin Abdülvehhâb b. Ali, *Tabakâtu's-şâfiyye el-kübrâ*, Mısır 1324, c. 5, s. 34.

43 Süleyman Uludağ, *age*, s. 22-31'den özetlenmiştir.

44 er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddin Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-gayb=et-tefsîru'l-kebîr*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1420, c. 1, ss. 132-134.

45 er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddin Muhammed b. Ömer, *Levâmiu'l-beyyinât şerhu esmâillâhi teâlâ ve's-sıfât*, el-Matbaatu's-Şerefiyye, Mısır 1323, s. 22.

46 Bk. er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddin Muhammed b. Ömer, *el-Metâlibu'l-âliyye mine'l-ilmi'l-ilâhî*, tahk.: Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1987, c. 1, s. 294.

47 er-Râzî, *el-Metâlibu'l-âliyye*, c. 1, s. 288.

edilmelidir. Râzî, hadislerde geçen müteşâbih lafızlardan te'vîl kabul edenleri te'vîl etmiş, te'vîl kabul etmeyen az bir kısmının sıhhati hakkında da değerlendirmelerde bulunmuştur.⁴⁸ Râzî'nin *Esâsu't-takdîs* adlı eserinde haberî sıfatlar hakkındaki yorumları, çalışmanın beşinci başlığında ayrıntılı olarak incelenecektir.

4. Râzî'nin *Esâsu't-Takdîs* Adlı Eseri

Bazı kaynaklarda *Te'sîsü't-takdîs*⁴⁹ adıyla geçen *Esâsü't-takdîs*⁵⁰ adlı eserinde Râzî, haberî sıfatların nasıl anlaşılması gerektiğini ayrıntılı bir şekilde inceler. *Esâsu't-takdîs*, dört ana kısımdan ve bunlara ait fasıllardan oluşur.

Birinci bölüm, Allah'ın "cisimlere ait özellikleri taşımak ve bir mekânda bulunmak" gibi O'nun aşkınlığı ve yetkinliğiyle çelişen bütün hususlardan tenzih edilmesine ve bununla ilgili delillere ayrılmıştır. Burada, Allah'ın teşbîh ve teccîm fikri aklî açıklamalarla reddedilmekte, daha sonra da Allah'ın cisim, mekân (hayyiz) ve yön (cihet) gibi kavramlardan münezzehtir olduğu naklî delillerle anlatılmaktadır.

İkinci bölümde, önce müteşâbih sıfatlarla ilgili ayetler ele alınmış, sonra ayet ve hadislerde yer alan haberî sıfatlar, alt başlıklar halinde ayrı ayrı tesbit edilerek İbn Huzeyme ve Kerrâmiyye'nin konu ile ilgili görüşlerine redd üslubuyla, İslam akaidinin genel prensipleri, Arapça'nın dil ve edebiyat özellikleriyle taşıyabilecekleri mecâzî manalar belirtilerek te'vîl edilmiştir.

Üçüncü bölümde, müteşâbihâtın te'vîline karşı çıkan Selef'in görüş ve delilleri incelenmiş, akıl ile nakildeki zâhirî manaların bazı hallerde çelişmesi durumunda, naklin akıl istikametinde yoruma tâbi tutulması gerektiği belirtilmiş, böylece Selef'in bu konudaki "tevakkuf" metodu eleştirilmiştir.

Dördüncü bölümde ise, fasıllar altında, "müteşâbihâtın yeterince açıklanmaması halinde insanların bazı inanç konularında düşebileceği olumsuz sonuçlar", "müteşâbih ayet ve hadislerle alakalı serdedilen aşırı görüş sahiplerinin

48 er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddin Muhammed b. Ömer, *Esâsu't-takdîs*, tahk.: Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Mektebetü'l-Külliyyâti'l-Ezheriyye, Kahire 1986, s. 168, 171.

49 Meselâ bk. Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh, *Keşfu'z-zunûn an esâmî'l-kütübi ve'l-fünûn*, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdad 1941, c. 1, s. 333. Râzî, kendi tefsirinde kitabını *Te'sîsü't-Takdîs* ismiyle de zikretmektedir. Bk. er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 22, s. 10.

50 Bk. Zirikî, Hayrüddin b. Mahmud ed-Dımaşkî, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. bs., yy. 2002, c. 6, s. 313.

iddialarının değeri” ve “Allah’ı cisim kabul edip O’na yön ve mekân izafe edenlerin tekfir edilip edilemeyeceği” gibi konular işlenmiştir.

Akâid alanında akla başvurulmasını ve te’vîle gidilmesini sert bir şekilde eleştiren ve pek çok eserinde haberî sıfatlar konusunu işleyen İbn Teymiyye, *Esâsu’t-takdîs’e, Tahlîsü’t-takdîs fi te’sîsi’t-takdîs* (Nakzu’t-te’sîs olarak da anılır) adıyla bir reddiye yazmıştır.⁵¹

5. Râzî’nin *Esâsu’t-Takdîs* Adlı Eserinde Haberî Sıfatları Te’vîli

Râzî, eserinde haberî sıfatlar ile ilgili -eğer varsa- öncelikle ayetleri, daha sonra da hadisleri ele almaktadır. O’nun başvurduğu ayet ve hadislerin, kitabını reddiye olarak yazdığı İbn Huzeyme ve Kerrâmiyye gibi kişi ve fırkaların haberî sıfatlarla ilgili delil ittihaz ettikleri aynı ayet ve hadisler olmasına ayrı bir önem verdiğini görmekteyiz.

Râzî’nin kitabının ikinci bölümünde ele aldığı haberî sıfatlara dair yaptığı yorum ve açıklamalar, çalışmamızda bazı alt başlıklar altında yeni bir düzenleme ile değerlendirilecektir. Çalışmamızın bu başlığında, Râzî’nin değerlendirdiği ayet ve hadislerin çoğuna değinilecek, fakat haberî sıfatlara dair pek çok rivâyeti serdettiği yerlerde, konuyu anlatmaya yetecek miktar ile yetinilecektir. Râzî’nin yaptığı açıklamalar bazen tam olarak tarafımızdan aktarılacak, bazen de rivâyetlere dair yaptığı izahlar ve aklî vecihler ihtisar edilerek bu vecihlerden gereken kadarıyla iktifa edilecektir.

Araştırmayı üzerinde gerçekleştirdiğimiz *Esâsu’t-takdîs*’in Ahmed Hicâzî es-Sekkâ tahkikli baskısında, hadislerin hiçbir şekilde tahrîci yapılmamış olmasına rağmen, burada aktarılan ayet ve hadislerin asıl kaynaklarda geçtiği yerler dipnotta belirtilmiştir.

5.1. Allah’a Sûret İzâfesi

Fahreddin er-Râzî, “Sizden biri diğerinin yüzüne vurmasın ve ‘Senin yüzünü ve yüzüne benzeyen yüzleri Allah çirkinleştirsın’ demesin. Zira Allah, Âdem’i kendi sûreti üzere yaratmıştır.”⁵² hadisi ile ilgili geniş açıklama ve yorumlarda

51 Metin Yurdagür, “Esâsut-Takdîs”, *DİA*, İstanbul 1995, c. 11, ss. 358-359. Aynı yerde kitabın nüshaları ve neşri hakkında da bilgi verilmektedir.

52 Abdurrezzak b. Hemmâm, Ebû Bekr es-San’ânî, *el-Musannaf*, tahk.: Habîburrahmân el-A’zamî, el-Mektebu’l-İslâmî, Beyrut 1403, c. 9, s. 445; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-

bulunmuştur.⁵³ Bu konuda vârid olan beş hadisi inceleyen Râzî “âlâ sûretihî” ifadesindeki zamirin rucûyetine göre hadisleri te'vîl etmiştir. Şöyle ki:

5.1.1. “Kendi sûretinde” tabirindeki zamirin Hz. Âdem’e râci olduğunun kabul edilmesi hali

Bu takdirde hadisin yorumu ile alakalı şu hususlar kaydedilebilir: Bu hadis, “Hz. Âdem’in kafası göğe değişiyordu, çok büyük cüsseli ve çok uzun boyluydu” şeklindeki iddiaları iptal etmek ve yaratılırken de aynı boyda olduğunu ispat etmek için söylenmiş olabilir.⁵⁴ Ayrıca hadisteki bu ifade, meleklerin kendine secde etmelerinin emredilmesi gibi büyük bir şerefe nâil olan Hz. Âdem’in yaratılışında, işlediği zelle sonucu, ceza olarak bir mesh’in⁵⁵ vukûa geldiği şeklindeki yanlış bir kanaati çürütmek için de vârid olmuş olabilir.⁵⁶

Yine, “âlâ sûretihî” tabirinde Dehriyyûn’un⁵⁷ “İnsan nutfe olmadan meydana gelemez” şeklindeki iddialarını iptal de söz konusudur. Zira Allah istedikten sonra insanı nutfe, alaka ve mudğa olmadan da yaratabilir.⁵⁸

Bu hadiste, “İnsan, varlık ve unsurlar aracılığıyla, uzun müddet ve zamanla tekevvün eder” şeklinde özetlenebilecek filozofların iddialarını reddetme de

Şeybânî, *el-Müsned*, zeyl: Şuayb Arnavût, Müessesetü Kurtuba, Kahire, ts., c. 2, s. 251; el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Cu'fî, *el-Edebu'l-müfred*, tahk.: M. Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1989, c. 1, s. 71; Müslim, Ebu'l-Huseyn İbn Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, *Sahîhu Müslim*, tahk.: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ts., Birr 115.

53 Bu hadis ile ilgili incelemeler için bk. İsmail Hakkı Ünal, “Seçmecî ve Eleştirel Yaklaşım veya Hz. Peygamber’i Anlamak”, *İslâmî Araştırmalar*, 1997, c. 10, sayı: 1-2-3, ss. 51-53; Hüseyin Kahraman, “Sûret Hadîsi Üzerine Bağlam Esaslı Bir Tahlil Denemesi”, *Hadîs Tetkikleri Dergisi*, 2003, c. 1, sayı: 1, ss. 51-70; Ahmet Bedir, Arif Sarsılmaz, “Hz. Âdem’in Boyu”, *Harran Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, sayı: 4, ss. 133-138.

54 er-Râzî, *Esâsu't-takdîs*, s. 112, 113.

55 Mesh, bir şeyin sûretini çirkin ve kötü hale çevirmek demektir. Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c.3, s. 55.

56 er-Râzî, *age*, s. 113.

57 Dehriyyûn, zamanı esas alıp, zamanın ve maddenin ebediliğine inandıkları için, dünyadaki hâdiselerin ancak tabiat kanunlarına uyarak meydana geldiğini kabul eden zümre demektir. Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c.4, s. 293; Hayrani Altıntaş, “Dehriyye”, *DİA*, İstanbul 1994, c. 9, s. 107.

58 er-Râzî, *age*, s. 114.

söz konusudur.⁵⁹

Allah'ın bir ismi de "Musavvir" dir. Bu isim, "Zâtları kendine has sûretlerde terki eden" manasına gelir. Dolayısıyla insanlığın sûreti Allah'ın yaratmasıyla olmuştur, bu gerçek Hz. Âdem için de geçerlidir.⁶⁰

Bu hadisi anlamamızın bir yolu da şudur: Hadiste sûret kelimesi zikredilmiş, fakat bundan sıfat murad edilmiş olabilir ki Arapların bu tür kullanımları çoğunlukla söz konusudur.⁶¹ O zaman mana: "Allah, Âdem'i ona has hal ve sıfatlar cümlesinde yarattı" olur. Nasıl ki yeni bir olay karşısında insanın onu bilip öğrenmesi için belirli bir zaman gerekir, yine kâmil bir noktaya varması epeyce bir vakit alır. İşte, Hz. Âdem'in yaratılması, bundan müstesnadır. Allah O'nu, böyle değil, ilmi ve kudreti adına tam ve kâmil olarak yaratmıştır ki Allah buna Kâdir'dir.⁶²

Yine Râzî'nin ifadesi ile "sûret" kelimesinin mazmûnuna, "onun saîd veya sakî olması", "tevbe eden ve makbul bir kişi olması" gibi manaların girmesi de akla uzak değildir.⁶³

5.1.2. "Kendi sûretinde" tabirindeki zamirin Allah'a râci olduğunun kabul edilmesi hali

Bu takdirde de hadisin yorumu ile alakalı şu anlamları tesbit etmek mümkündür: Hadisteki "sûret" kelimesinden murad, sıfattır. Her insandan farklı olarak Hz. Âdem'e has olan iyi sıfatlar, bazı vecihlerden Allah'ın sıfatlarına münasip düşmektedir. Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanarak buradaki sûret kelimesini bu şekilde anlamamız mümkündür.⁶⁴ Sıfatın mevsûfa izafesi nasıl caizse, Hâlık ve Mûcid olan Allah'a izâfesi de câizdir. Bu sıfat, keramet ve celâlet fazlalığını ifade için mümtaz bir sıfat olabilir.⁶⁵

Râzî, Gazâlî'den şunu nakleder: "İnsan sadece cismânî bedeninden ibaret değildir. Tedbir ve tasarruf ile alakalı olarak bedeniyle bir ilişki içindedir. Do-

59 Aynı yer.

60 Aynı yer.

61 Mesela, "Zekertü lehû sûrete hâzihi'l-mes'ele" veya "Şerahtü lehû sûrete hâzihi'l-vâkıa" cümlelerinde sûret kelimesi sıfat ve tasvir etme manalarındadır.

62 Aynı yer.

63 *Aynı eser*, s. 115.

64 Aynı yer.

65 Aynı yer.

layısıyla Hz. Âdem'in zatının bedenine olan nisbeti, Bârî Teâlâ'nın âleme olan nisbeti gibidir. Zira her ikisi de cisimden farklı bir hal içindedirler.”⁶⁶

“Yüzün çirkin olduğunu söylemeyin. Zira Allah Âdem'i Rahmân sûretinde yarattı” hadisini “Tevhîd” adlı eserinde zikreden İbn Huzeyme bu rivâyetin zayıf olduğunu belirtip; “Eğer bu rivâyet doğru ise, iki şekilde te'vîl etmek mümkündür” der: a- Sûret'ten muradın sıfat olduğu. b- “Sûretü'r-Rahmân” izafesinin teşrif ve tekrim için kullanılmış olabileceği. Yani nasıl ki Kabe'nin şerefini artırmak için “Beytullah” denilmiştense aynı şekilde Hz. Âdem'in bu sıfatının şerefini beyan etmek için de böyle bir izafet yapılmıştır.⁶⁷

“Allah onlara, bildikleri ve bilmedikleri bir surette gelir”⁶⁸ şeklindeki hadiste sûretten murad, sıfat olabilir ve mana da; “Allah onlara a- alıştıkları ve ülfet içinde oldukları çeşit çeşit rahmet ve kerametlerle, b- Allah'tan gördükleri ihsan emareleri ile gelir” olabilir.⁶⁹

“Rabbimi en güzel bir sûrette gördüm” hadisinde “en güzel bir sûrette” ifadesi görenin (râî) sıfatı olabileceği gibi görülenin (mer'î) sıfatı da olabilir. Birinciye göre, “Ben en güzel bir sûrette olduğum halde Rabbimi gördüm” manasına gelir. Bu da: “Kulu Rabbini gördüğü zaman (Hz. Peygamber'e büyük bir ikram olarak) onun sûretini güzelleştirdi ve yaratılışını tezyin etti.” manasında yorumlanabilir. Veya “Allah katında Hz. Peygamberin ne büyük nimet içinde bulunduğunu haber vermek için, kendisi bunu tahdis-i nimet olarak söylemiş olabilir.”⁷⁰ İkinci tercihe göre ise; “Rabbini rüyada ona mahsus bir sûrette görmüş olabileceği” gibi, Allah'ın bir sıfatı olarak “ikram ve in'âm ile Hz. Peygamber'i tahsis ettiği” veya “Hz. Peygamber'in daha önce görmediği bir izzet ve celal tecellisine muttali olduğu” da bu meyanda ifade edilebilir.⁷¹

5.2. Allah'a Hareket İzâfesi

5.2.1. Mecî ve Nüzûl

“Onlar (İslam'a girmeyenler) ile Allah'ın buluttan gölgeler içinde meleklerle

66 Aynı eser, s. 116.

67 Aynı yer.

68 Abdürrezzak b. Hemmâm, *el-Musannağ*, c. 11, s. 407.

69 er-Râzî, *age*, ss. 117-118.

70 Aynı eser, s. 118.

71 Aynı eser, s. 119.

birlikte kendilerine gelivermesine (en ye'tiyehümüllâhu) ve işlerini bitirivermesine mi bakıyorlar?"⁷² ve "Rabbin geldiği (câe Rabbüke), melekler de saf saf (indiği) zaman..."⁷³ mealindeki ayet-i celilelerle, Allah'ın gecenin üçte birlik son diliminde dünyâ semasına indiğini (yenzilü) anlatan hadis⁷⁴ Allah'a hareket izafe etmektedir.

Aklî delillerle, inmek, gelmek ve gitmek gibi fiillerin Allah için muhal olduğunu maddeler halinde ispat eden Râzî, daha sonra ilk ayetten (Bakara, 2/210) muradın, "Allah'ın ayetlerinin gelivermesi" olduğunu söylemektedir. Zira Bakara Sûresi'nin 209. ayeti bunu desteklemektedir.⁷⁵ Ayrıca bundan muradın "Allah'ın emrinin gelivermesi" olduğu da bildirilir. Nasıl ki ayette geçen "Köye sor..."⁷⁶ ifadesinden "köyün ehline sor" manası anlaşılıyorsa, "Allah'ın gelmesi"nden maksat da "Allah'ın emrinin gelmesi"dir.⁷⁷ Ayetin anlaşılmasının daha etkili olması için böyle bir kullanımın söz konusunu olduğunu belirten Râzî, ayrıca ayetteki emr'den "Azab ve hisab vaîdi"⁷⁸ kastedilmiş olabileceğini de bildirmektedir. Yine Râzî bu ayetin, ilah hakkında bu tür fiillerin ıtlakını caiz gören Yahudiler hakkında nâzil olduğu için şu şekilde anlaşılmasının mümkün olabileceğini belirtmektedir: "Onlar, sizin dininizi kabul etmiyorlar, Allah'ın buluttan gölgeler içinde meleklerle birlikte gelivermesini bekliyorlar."⁷⁹

Fahreddin Râzî, ikinci ayetten (Fecr, 89/22), "Hesaba çekmeye ve amellerin karşılığını vermeye dair Rabbinin emri veya kahrı geldiği zaman"⁸⁰, "Bir zaruret olarak kıyamet günü Allah'ın marifeti veya âyetleri zâhir olduğu zaman" gibi manaların anlaşılabilceğini bildirmektedir.

72 Bakara, 2/210.

73 Fecr, 89/22.

74 Abdurrezzak b. Hemmam, *el-Musannağ*, c. 10, s. 444; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 3, s. 94; ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân, *es-Sünen*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1407, Salât 168.

Buradaki "nüzü'l" kaydı başka rivâyetlerde "hübût" şeklinde de geçmektedir. Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 1, s. 388, 403, c. 3, s. 43; Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali el-Mevsilî, *el-Müsned*, Dâru'l-Me'mûn Li et-Türâs, tahk.: Hüseyin Selim Esed, Dimeşk 1984, c. 9, s. 219.

75 er-Râzî, *age*, s. 137.

76 Yusuf, 12/82.

77 er-Râzî, *age*, s. 138.

78 er-Râzî, *age*, s. 140.

79 er-Râzî, *age*, s. 141.

80 er-Râzî, *age*, s. 142.

Hadisteki “Allah’ın inmesi (nüzü'l/hübût)” meselesine gelince, her nüzü'ldan “intikal”in anlaşılmasının yanlış olacağını delilleriyle ispat eden Râzî, bu ifadeden muradın, “Allah’ın rahmetinin yeryüzüne inmesi” olduğunu belirtir.⁸¹ Rahmetin inişinin gece vaktine tahsis edilmesinin sebepleri üzerinde de duran Râzî, bu hususu “tevbenin, dünyanın karışıklıklarından uzak olarak kabûl edilmeye en yakın bir biçimde gece vakti söz konusu olabileceği”, “gece ibadetinin her açıdan ihlâsa ve ciddiyete en yakın olduğu”, “uyku ve tembellikle geçirilen gecenin, ibadet ile geçirilmesi gerektiğine bir teşvikin söz konusu olması” şeklinde açıklar.⁸²

5.2.2. Hurûc, Burûz, Tecellî, Zuhûr

Râzî, “Siz Rabbinizi şu Kamer’i gördüğünüz gibi göreceksiniz. Ve O’nu görme hususunda da bir karışıklık söz konusu olmayacak”⁸³ hadisinde görmenin görmeye teşbîhinin söz konusu olduğunu, yoksa gören ile görülenin teşbîhinin söz konusu olmadığını belirtmektedir.

Allah’ın her Cuma cennet ehli için burûz edeceğine, cumaya en erken gelene en yakın olacağına ve sonunda da hayırlarda yarışılması için koşulmasını öğütleyen hadisin⁸⁴, aslında zayıf olduğunu söyler. Ancak sahih kabul edilmesi halinde bile bunun te’vîl imkânı olduğunu belirten Râzî şöyle der: “Allah’ın burûzu; “Allah’ın onlara has bir rû’yet halk ederek, onların hayaline bu durumu tasvir etmesi” şeklinde anlaşılmalıdır. Hadiste geçen yakınlık (kurb) ifadesinden de “rahmetin yakınlığı”nu anlamak gerekir.⁸⁵

Kişinin kıyamet günü Rabbiyle hâlî (baş başa) kalacağını ve tercüman ol-

81 Din dili bağlamında, bu hadiste geçen “Allah’ın inmesi” ifadesinin, yukarıda Râzî’nin de ele aldığı Fecr sûresinin 22. ayetine arz edilerek “Allah’ın kullarına teveccühü”nün kastedildiği ile ilgili olarak bk. Keleş, Ahmet, *Hadislerin Kur’ân’a Arzı*, ss. 245-246.

82 er-Râzî, *age*, s. 145.

83 el-Buhârî, *Mevâkîtu’s-Salât* 15, 25, Müslim, *Mesâcid* 211; Ebû Davud, Süleyman b. Eş’as es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, tahk.: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, talik: Kemâl Yûsuf el-Hût, Dâru’l-Fikr, Beyrut ts. (Elbânî’nin ahkâmı ile birlikte), *Sünne* 19; et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *el-Câmiu’l-Kebîr (Sünen)*, tahk., tahrîc ve ta’lik: Beşşâr Avvâd Maruf, Dâru’l-Çarbi’l-İslâmî, Beyrut 1996, Cennet 16.

84 Abdullah İbn Mübarek, Ebû Abdurrahman b. Vâdîh el-Hanzalî, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, tahk.: Habiburrahman el-A’zamî, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut ts., c. 2, s. 131; et-Taberânî, Ebu’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mucemu’l-kebir*, tahk.: Hamdi b. Abdilmecîd es-Selefi, Mektebetü İbn Teymiyye, 2. bs., Kahire 1415, c. 9, s. 238.

85 er-Râzî, *age*, s. 147.

madan Rabbisiyle konuşacağını belirten hadisin⁸⁶ te'vîli olarak da şöyle der: "Kim Rabbine teveccüh isterse o, Rabbiyle hâlî kalmış demektir. Bu tabirin manası budur."⁸⁷

5.2.3. Likâ

Bu ifade, "Kim Allah'la likâyı severse, Allah da onunla likâyı sever. Kim de Allah'la likâyı kerih görürse, Allah da onunla likâyı kerih görür."⁸⁸ hadisinde geçmektedir. Likâ, cisimlerin sıfatı olduğu için bunu iki şekilde te'vîl etmek mümkündür:

1. Kim bir insanla karşılaşır onu idrak eder ve görür. Burada likâ'dan murad, görmektir. Böylece sebebin ismi müsebbebe itlak edilmiş olur.
2. Kişi melikle karşılaşır onun yanında hazır bulunduğu zaman, onun hükmü altına girer. Öyle girer ki, oradan bir çıkış söz konusu olmaz. Bu likâ, melikin o kişi üzerindeki gücünün ve kudretinin ne kadar büyük olduğunu gösterir. O günkü bu kudret ve gücün zuhûru, likâ kelimesiyle ifade edilmiştir.⁸⁹

5.2.4. Kurb

Allah'ın yaklaştığını bildiren kurb kelimesinin geçtiği hadislere verilen iki örnek şunlardır: "Kim bana bir karış yaklaşırsa (takarrabe), Ben ona bir arşın yaklaşırım. Kim bana bir arşın yaklaşırsa, Ben ona bir kulaç yaklaşırım. Kim bana yürüyerek gelirse, Ben ona koşarak gelirim."⁹⁰ hadisi ile "Kıyamet günü mümin Rabbine yaklaşır (yednû)."⁹¹ hadisidir. Bu ifadelerden murad da "Allah'ın rah-

86 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 4, s. 256; el-Buhârî, *Tevhîd* 24, 36; Müslim, *Zekât* 67; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid, *es-Sünen*, tahk. ve ta'lîk: M. Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts., *Zekât* 28.

87 er-Râzî, *age*, s. 148.

88 el-Buhârî, *Rikâk* 41; Müslim, *Zikr* 14; et-Tirmizî, *Cenâiz* 68; en-Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *es-Sünen (el-Müctebâ)*, tahk.: Abdülfettah Ebû Ğudde, Mektebu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, Haleb 1986, *Cenâiz* 10.

89 er-Râzî, *age*, ss. 127-128.

90 el-Buhârî, *Tevhîd*, 15, 50; Müslim, *Zikr* 20, 21, 22; İbn Mâce, *Edeb* 58; et-Tirmizî, *Deavât* 132.

91 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 2, s. 105; en-Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, tahk.: Abdülğaffâr Süleymân el-Bündârî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1991, c. 6, s. 364.

metnin kula yakınlığıdır". Râzî, rivâyetlerin sahîh olması durumunda bu ifadenin "takrib" ve "gufrân" manalarına hamledilebileceğini belirtmektedir.⁹²

5.2.5. Dahik

Allah'ın gülmesi ile ilgili Kur'ân'da bir ayet olmadığına dikkat çeken Râzî, Cehennem'den son çıkacak kişinin anlatıldığı bir hadiste Allah'ın "dahiki/gülüğü" ifadesinin geçtiğini belirtmektedir.⁹³

Gülmenin hakikatının Allah için muhal olduğunu dört açıdan aklî olarak izah eden Râzî, bu ifadeden, Allah'ın gülme fiilini yarattığının anlaşılması gerektiğini belirtmektedir. Râzî, bu halde Allah Resûlü'nün "Dahiktü min dahiki'r-Rabb" sözünün şöyle anlaşılması gerektiğini söyler: "Allah'ın bu gülmeyi yaratması sebebiyle bende hâsıl olan gülmeden dolayı güldüm."

Ayrıca istiârenin meşhur bir nevi olarak "dahik" in, "rıza gösterip izin verme"yi ifade ettiğini belirten Râzî bu açıklamaların üstüne, hadisin irabında bir galatın söz konusu olabileceğine de dikkat çekmiştir.⁹⁴

5.2.6. Ferah, Beşâşet ve Teaccüb

Hadis kitaplarında kulun tevbe etmesiyle Allah'ın ferahlanacağını (efrahu) bildiren hadisten⁹⁵ başka, mescidlere namaz ve zikir için gelen kişiden dolayı Allah'ın "beşâşet duyacağını" (tebeşbeşe) bildiren hadisler⁹⁶ de bulunmaktadır. Râzî, bu hadislerden muradın açık olduğunu belirtmektedir. Zira bir kimse, bir husustan razı olunca sevinç duyar, ferahlar. Zaten, bir şey sebebi ile ferah duymak, o şeyden razı olmak şeklinde de ifade edilir.

Bazı rivâyetlerde de hoşça gitmek ve sevmek manasına gelen "acebe/teaccebe" fiili Allah'a izafe edilmektedir. "Rabbin günaha meyli olmayan genci sever"⁹⁷ hadisi bunlardan biridir. Bunu, "bir amelin Allah'ın hoşuna git-

92 er-Râzî, *age*, s. 134.

93 Müslim, İman 310; et-Taberânî, *el-Mucemu'l-kebir*, c. 10, s. 9.

94 er-Râzî, *age*, ss. 188-189.

95 el-Buhârî, Deavât 4; Müslim, Tevbe 1; İbn Mâce, Zühd 30; et-Tirmizî, Sıfatu'l-Kıyâme 49.

96 Ahmed b. Hanbel, Müsned, c. 2, s. 307, 328, 340, 453; İbn Mâce, Mesâcid 19; İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk es-Sülemî, *Sahîhu ibn huzeyme*, tahk.: Muhammed Mustafa el-A'zamî, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut Lübnan, ts., c. 1, s. 186, c. 2, s. 374.

97 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 4, s. 151; Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, c. 3, s. 288; et-Taberânî, *el-Mucemu'l-kebir*, c. 17, s. 309.

mesi demek, Allah'ın o işi büyük ve önemli görmesi ve kabul etmesi demektir" şeklinde açıklayan Râzî, ayrıca bir fiilin bu şekilde ifade edilmesini, işlenmesinin çok sevap getirmesi, terki durumunda azabının da fazla olması te'vîliyle açıklamıştır.⁹⁸

5.2.7. Hayâ

Ayette de geçen Allah'ın hayâ ve istihyâ etmesi (utanma)⁹⁹, bir hadiste "Allah Hayiyy ve Kerîm'dir. Kul Rabbine ellerini açınca, Rabbi onları boş (sıfır) olarak geri döndürmekten hayâ eder."¹⁰⁰ şeklinde geçer.

Râzî, bu tür sıfatlar ile alakalı genel bir kaide (kânun-u küllî) verir: "Hayâ gibi cisimlere/insanlara has olan sıfatlar, Allah için söz konusu olduğu zaman, o, nihâyât-ı ağrâza hamledilir, bidâyât-ı ağrâza değil. Bu gibi durumlardan murad, onun lâzımıdır."¹⁰¹ Yani, hadiste vurgulanmak istenen husus, hayânın başlangıcında olan korku ve yüzde meydana gelen bazı oynamalar gibi cismânî bir değişiklik değil, hayânın sebep olduğu fiilin (elleri açıp dua etmek) önemi ve neticesinin karşılıksız kalmayacağı gerçeğidir. Gadapta da aynı şey söz konusudur. Allah'ın "kızması" demek, kızdıklarına "azabı ulaştırması" demektir. Böyle sıfatlarda mebd'e değil nihâyete bakmak gerekir. Bu genel bir kanundur.¹⁰²

5.3. Tecezzi' ve Teb'izi Akla Getiren Bir İfade

Allah Teâlâ'nın Âdem aleyhisselam hakkındaki "Onu iyice biçimlendirip ona Rûhumdan üfleyince hep birden, (hürmet göstermek için) ona secde ediniz."¹⁰³, Hz. Meryem hakkındaki "... Biz ona rûhumuzdan üfledik, ..." ¹⁰⁴ ve İsa aleyhisselam hakkındaki "O, Allah (tarafın)dan (gelen) bir ruhtur"¹⁰⁵ ayetleri ile "Al-

98 er-Râzî, *age*, s. 190.

99 Bakara, 2/26.

100 İbn Mâce, Duâ 13; Ebû Davud, Sücûdu'l-Kur'ân 23; et-Tirmizî, Deavât 105; et-Taberânî, *el-Mucemu'l-kebir*, c. 6, s. 256.

101 "Lâzımı murad", Arap dilinin anlatım hususiyetlerinden biridir. Bu, "ifadenin, cümlenin netice itibariyle vermek istediği sonuca bakılması gerektiği"ni bildiren bir anlatım şeklidir.

102 er-Râzî, *age*, s. 192.

103 Sâd, 38/72.

104 Enbiyâ, 21/91.

105 Nisâ, 4/171.

lah, Âdem'i yarattığında ona ruhunda üfledi. Âdem hapşırınca Rabbine şükretti de Rabbi ona şöyle dedi: Rabbin sana merhamet etti/etsin. Bu senin ve zürriyetinin selamıdır."¹⁰⁶ hadisinde "Allah'ın ruhundan nefhi" ifade edilmektedir. Râzî, ruh kelimesinin Allah'a olan izafetinin "teşrif izafeti" olduğunu belirtmektedir. Allah'ın nefhetmesi ile ilgili fazla açıklama yapmayan Râzî, Allah'ın tecezzî ve teb'îzinin mümteni' bir durum olması hasebiyle "üfleme" (nefh) ifadesinin, belağatta kullanıldığı üzere "müsebbebin yerine sebebin tabir edilmesi" şekliyle anlaşılması gerektiğini bildirmektedir.¹⁰⁷

5.4. Allah'a Uzuv İsnadı

5.4.1. Vech

Vech kelimesinin geçtiği dokuz ayeti sıralayan Râzî, sebep-i vürûdunu belirttiği Allah Resûlü'nün "Allah'ım! Senin vechine sığınıyorum..."¹⁰⁸ duasından sonra vech kelimesinin geçtiği "Kim Allah'ın vechini isteyerek Allah yolunda bir gün oruç tutsa..."¹⁰⁹ hadisinin de dâhil olduğu on hadise yer vermektedir. O, bu hadislerde geçen "vech" kelimesi ile alakalı olarak şöyle demektedir: Birinci hadisteki "Eûzü bi vechike" tabiri ve ayette geçen "Vech-u Rabbike"¹¹⁰ ifadesi ile bazı ayetlerde Allah'a izafe ile geçen "vech" kelimesi¹¹¹, "Zât"dan kinâye olarak kullanıldığı gibi, ikinci hadiste ve daha başka pek çok yerde de "rızâ" manasında kullanılmıştır.¹¹²

Râzî daha sonra, zikrettiği hadisler müvacehesinde "vech" kelimesinin Zât'dan ve rızâ'dan kinaye olarak nasıl kullanıldığını teker teker ele almaktadır.

106 en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, c. 6, s. 63; Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, c. 11, s. 453.

107 er-Râzî, *age*, s. 149.

108 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 3, s. 309; el-Buhârî, *Tefsîru Sûre*, 6, 2, İ'tisâm 11; et-Tirmizî, *Tefsir* 6, 2; en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, c. 4, s. 412, c. 6, s. 341; Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, c. 3, s. 362, 463.

109 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 2, s. 526, c. 5, s. 391; İbn Huzeyme, *es-Sahih*, c. 3, s. 297; et-Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mucemu'l-evsat*, tahk.: Târik b. İvadillâh, Dâru'l-Harameyn, Kâhire 1415, c. 3, s. 271.

110 Mesela bk. "Ancak senin azamet ve kerem sahibi Rabbinin vechi bâkî kalır." Rahman, 55/27.

111 Bk. Kasas, 28/88.

112 er-Râzî, *age*, ss. 154-155. Daha sonra Râzî, bunları aklî ve naklî yönden izah eder.

5.4.2. Ayn

Kur'ân'da ayn kelimesinin Allah'a izafe edildiği üç ayeti zikrettikten sonra Râzî, İbn Huzeyme'nin *Tevhid'*ine¹¹³, Buhârî'nin de *Sahih'*ine aldığı¹¹⁴, her peygamberin kendi kavmini inzâr ettiğini anlatan hadiste, "Allah'ın a' ver olmadığı", başka bir hadiste de "Allah'ım! Sen bizi "ayn"ınla koru Yâ Rabbi!"¹¹⁵ denildiğini belirtmektedir.

Ayetlerde Allah'a izafe edilen "ayn/a'yün" kelimesinin zâhirine göre anlaşılmasının mümkün olmadığını üç açıdan tespit eden Râzî, bu ifadenin muhakkak te'vîl edilmesi gerektiğini, ayetlerde ve ikinci hadiste geçen "Allah'ın aynı" ifadesiyle "Allah'ın en büyük inayet sahibi ve koruyan olması"nın murad edildiğini söylemektedir. Fakat birinci hadiste Deccal ile karşılaştırmanın mevzu bahis olduğunu, Deccalin a' ver, Allah'ın ise a' ver olmadığını belirtildiğini ifade eden Râzî, bunu akla uzak gördüğünden şöyle bir hususu dile getirir: "Mananın zayıflığı hususunda bu dereceye varan bir haber-i vâhidde sözün öncesine bakılması gerekir. Sözün öncesi ifade edildiğinde müşkil ortadan kalkacaksa buna inanmak gerekir." Daha sonra bu haberin İbn Ömer'e ait olduğunu, onun bundan başka vâhid haberlerinin de bulunduğunu belirten Râzî, Hz. Âişe'nin, İbn Ömer'in eksik duyarak naklettiği bir hadis¹¹⁶ öncesini zikrederek problemi çözdüğünü aktarır. Bu hadiste de benzer bir durumun söz konusu olabileceğini belirten Râzî, daha sonra bu hadiste görüldüğü gibi benzer bazı hadislerin Hz. Peygamberden sâdır olma ihtimalinin zorluğunu ifade eder.¹¹⁷

113 İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshak es-Sülemî, *Kitâbu't-tevhîd ve isbâtu sıfâtî'r-rabbî azze ve celle*, tahk.: Abdülaziz b. İbrahim, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1994, c. 1, s. 98.

114 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 3, s. 233; el-Buhârî, *Enbiyâ* 49, *Tevhîd* 17; et-Tirmizî, *Fiten* 60; el-Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Neysâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*, tahk.: Mustafa Abdülkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1990 (Zehebî'nin *Telhîs'*i ile birlikte), c. 4, s. 575.

115 Râzî'nin hadis dediği bu duayı biz İbrahim b. Edhem'in sözü olara tespit ettik. Bk. Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*, Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, Beyrût 1405, c. 8, ss. 4-5. Ayrıca bu ifade, Fadl b. Rebî'nin bir duasında da geçmektedir. Bk. eş-Şecerî, Yahya b. Hüseyin, *el-Emâlî el-hamisiyye*, tertib: Muhyiddin el-Kuraşî, tahk.: Muhammed Hasan, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2001, c. 1, s. 301.

116 el-Buhârî, *Cenâiz* 32.

117 er-Râzî, *age*, ss. 158-159.

5.4.3. Nefs

Kur'ân'da Allah'a nispet edilen nefis kelimesi¹¹⁸ bir hadiste şöyle geçer: "Rüzgâra sövmeyin! Çünkü o, Rahman'ın nefsendendir."¹¹⁹ Bu hadisten maksat, "Allah o rüzgâra, sıkıntıları giderici ve rahatlatıcı bir özellik vermiştir." demektir. "Nefese" fiili, sıkıntının gitmesi manasındadır. Rüzgâr da mekârihi izâle eden bir özellik taşır.¹²⁰

Yine bu kelime; "...Kulum beni nefsinde zikr ederse ben de onu nefsimde zikr ederim ..." ¹²¹ kudsî hadisinde, "Allah'ı, mahlukatı adedince, nefsinin rızasının adedince ve arşının ağırlığınca tesbih ve hamd ederim"¹²² rivâyetinde ve "Allah mahlukatı yarattığında yanındaki kitabına nefsi üzerine (yemin ederek) şöyle yazdı: Rahmetim gadabıma sebkât etmiştir"¹²³ haberinde geçmektedir. Nefs kelimesinin lügatlarda, beden, kan, ruh, akıl ve bir şeyin aynı ve zatı manalarında kullanıldığını belirten Râzî, daha sonra hadisleri te'vîl eder.

Nefs kelimesi, birinci hadiste, "başkasının göremeyeceği bir şekilde kulum beni anarsa, ben de onu kullarımdan hiçbirinin göremeyeceği şekilde ihsan ve in'âm ile anarım."¹²⁴ manasında, ikinci hadiste ise, "...Allah'ın zâtı için razı olduğu şey adedince ..." manasında anlaşılmalıdır. Üçüncü hadiste de "alâ nefsihî" ifadesi, zâta işaret ederek vücûbiyet ve lüzûmiyet noktasında tekid ve mübalağa bildirmek için kullanılmıştır.¹²⁵

5.4.4. Yed

"Yed" kelimesi hem âyetlerde¹²⁶ hem de hadislerde geçer. "Rabbimi en güzel bir sûrette gördüm. Elini iki omuzum arasına koydu... Elinin soğukluğunu göğsümde hissettim. Sema ve arz arasındakileri bildim."¹²⁷ Râzî, bu hadiste

118 Bk. Âl-i İmrân, 3/30; Mâide, 5/116; En'âm, 6/54; Tâhâ, 20/41.

119 en-Nesâî, *es-sünenü'l-kübrâ*, c. 6, s. 232; el-Hâkim, *el-Müstedrek*, c. 2, s. 298.

120 er-Râzî, *age*, s. 160.

121 el-Buhârî, *Tevhîd* 15; Müslim, *Zikr* 21; İbn Mâce, *Edeb* 58; et-Tirmizî, *Deavât* 132.

122 Müslim, *Zikr* 79; İbn Mâce, *Edeb* 56; et-Tirmizî, *Deavât* 104; en-Nesâî, *Salât* 94.

123 Müslim, *Tevbe* 16.

124 er-Râzî, *age*, s. 123.

125 er-Râzî, *age*, s. 124.

126 Bk. Mâide, 5/64; Sad, 38/75; Feth, 48/10.

127 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 1, s. 368, c. 5, s. 58; et-Tirmizî, *Tefsir* 38, 2; et-Taberânî, *el-Mucemu'l-kebir*, c. 20, s. 109.

geçen “yed” tabirini iki şekilde te’vîl ederek şöyle der¹²⁸: “Araplar, kişinin bir sanat dalındaki kemalini ifade için “Lifülânin yedün fi hâzihi’s-san’ati” derler. Öyleyse burada murad “onun haline ihtimam etmek, durumuna itina etmek” olmalıdır. Veya “yed” kelimesinden murad “nimet”tir. Şu da vardır ki, “Elini iki omzumun arasına koydu” demek, “Çeşit çeşit lütuf ve rahmetini kalbime ulaştırdı” demektir. Zira Araplar “Ene fi ketifi fülân” tabirini birinin nimetlerinin gölgesi altında buldukları zaman kullanırlar.¹²⁹

“Onun soğukluğunu göğsümde hissettim” demek; “o nimetin rahatlığını ve bolluğunu hissettim, marifet adına birçok şeyi buldum ve öğrendim” demektir. Çünkü hadisin sonundaki “sema ve arz arasındakileri bildim” tabiri bu marifete delâlet eder. Böylece hadis de, “Allah onun kalbini aydınlattı ve marifetlerle onun göğsünü yardı” manalarına gelir.¹³⁰

Râzî, “yed” kelimesinin geçtiği iki hadisi daha kaydeder: “Allah mahlukatı yarattığında yanındaki kitabına nefsi üzerine (yemin ederek) eliyle şöyle yazdı: Rahmetim gadabıma sebkât etmiştir”¹³¹ ve “Allah, gece elini açar ve “Ben’den isteyen yok mu, onun isteğine cevap vereyim” der.”¹³²

Bu hadislerde de yed kelimesinin mecaz olarak kudret, nimet ve kudretin husûlü manasında kullanıldığını belirten Râzî, “Allah’ın eli onların üstündedir”¹³³ ayetinden murad nasıl ki Allah’ın kudretidir. Buradaki el tabirlerinden murad da “nimet”tir. Elini açmak da nimeti bol bol verip boşaltmaktan, muhtaçlara rahmet ve mağfireti ulaştırmaktan kinaye olarak kullanılmıştır.” der.¹³⁴

Allah’ın Âdem’i eliyle yaratması ve eliyle Tevrat’ı yazması ile ilgili rivâyet¹³⁵ hakkında da bunlardan muradın, “kerâmet ve teşrifâtın (Âdem’e ve Tevrât’a) tahsîsi” olduğunu bildirmektedir. “Nefsim, elinde olan (Allah’a) yemin olsun ki...”¹³⁶ ile başlayan hadislerde de yed (el) kelimesinden maksadın

128 er-Râzî, *age*, s. 119.

129 er-Râzî, *age*, s. 120.

130 er-Râzî, *a.y.*

131 İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Kûfî, *el-Musannaf fi’l-ehâdis ve’l-âsâr*, tahk.: Kemâl Yûsuf el-Hût, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad 1409, c. 7, s. 60; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 2, s. 433; İbn Mâce, *Zühhd* 35; et-Tirmizî, *Deavât* 100.

132 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 1, s. 446.

133 Feth, 48/10.

134 er-Râzî, *age*, s. 163.

135 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannaf*, c. 7, s. 28.

“kudret” olduğu belirtilmiştir.¹³⁷

5.4.5. Kabza

Kur'ân'daki “...Halbuki bütün bir dünya kıyamet günü O'nun avucundadır (kabzatühû)...”¹³⁸ ayetinin zâhiriyle anlaşılmasının muhal olduğunu belirten Râzî, yeryüzünde necasetin olduğu, arzın mahluk olup tahrip, iftirak ve tamire kâbil bulunduğu gibi açılardan ayetin te'vîl edilmesi gerektiğini söylemektedir. Bu da mecazî olarak “arzın Allah'ın kabzasında bulunması” şeklinde anlaşılabilir. Bir beldenin, sultanın kabzasında olması, o beldenin sultanın tasarrufunda, emrinde ve kudreti altında bulunduğu manasına gelir ki ayet de böyle anlaşılmalıdır.

Râzî, avuç manasına gelen “kabza” ile ilgili birbirine yakın üç rivâyeti zikreder ki onlardan biri şudur: “Allah Âdem'i kabzadan yarattı ki onu da bütün yeryüzünden kabz etmişti...”¹³⁹ Râzî, hadislerde Allah'a isnad edilen kabza'dan muradı şöyle açıklamaktadır: “Bu lafız, elin her şeye uzanabilmesi manasında Allah'ın kudretinin, tasarrufunun ve mülkünün her şeyi kuşattığına delalet eden bir lafızdır. Bu aslında meşhur bir mecazdır.”¹⁴⁰

5.4.6. Yedeyn

Ayette, “Onun iki eli açıktır”¹⁴¹ ve “Allah buyurdu: ...İblis! Benim ellerimle yarattığım mahlûkuma neden secde etmedin? ...”¹⁴² şeklinde geçen “iki el” tabiri, Hz. Âdem'in yaratıldığının anlatılmasıyla başlayan uzun bir hadiste¹⁴³ de

136 Bk. el-Buhârî, Cemaat 1, Zekât 42, Buyû' 102; Müslim, Taharet 38, Nikah 121, Fedâilu's-Sahabe 22; Ebû Davud, İlm 3; et-Tirmizî, Salat 296.

137 er-Râzî, *age*, s. 166.

138 Zümer, 39/67.

139 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 4, s. 400, 406; Ebû Davud, Sünne 16; et-Tirmizî, Tefsir 2, 1; İbn Hibban, Muhammed b. Hibban el-Büsfî, *es-Sahih*, tahk.: Şuayb Arnavut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993, c. 14, s. 29; el-Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Mûsâ, *es-Sünenü'l-kübrâ*, tahk.: Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mektebetu Dâri'l-Bâz, Mekke 1994, c. 9, s. 3.

140 er-Râzî, *age*, s. 169.

141 Mâide, 5/64.

142 Sâd, 38/75.

143 et-Tirmizî, Tefsir 114, 3; İbn Hibban, *es-Sahih*, c. 14, s. 40; el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, c. 10, s. 147.

“Yedâhu makbûzatân” biçiminde yer almaktadır. Yedeyn” lafzını Allah hakkında bir organa hamletmenin mümkün olmadığını belirten Râzî, bu hususu aklî metodla birkaç vecihte izah eder. Sonra Allah’a izafe edilen “iki el” tabirinin “ileri derecede, mübalağalı olarak Allah’ın koruyup gözetmesi”ni ifade ettiğini bildirir. Aksi takdirde bu hallerin muhal olduğu açıktır.¹⁴⁴

5.4.7. Yemîn

Ayette “...gökler âlemi de bükülmüş olarak elinin (bi yemînihî) içindedir...”¹⁴⁵ ve “Eğer o Resul bizim adımıza birtakım sözler uydursaydı, onu elimizle (bi'l-yemîn) yakalar, sonra da onun şah damarını keserdik.”¹⁴⁶ şeklinde geçen “yemîn (el)” kelimesi, hadislerde de geçmektedir. Bu hadislerden dördünü zikreden Râzî'nin kitabına aldığı iki hadis şunlardır:

1. “Allah kıyamet günü yeryüzünü kabzeder, semâvâtı da yemini ile dü-rer. Sonra da: “Ben Melik'im. Yeryüzünün melikleri nerede?” der.”¹⁴⁷
2. “Allah Âdem'i yarattığında yemîni ile Âdem'in belini sıvazladı...”¹⁴⁸ Bunlardan başka iki hadis daha zikreden Râzî, hadislerdeki “yemîn” tabirinden muradın “kuvvet” ve “kudret” olduğuna dikkat çeker. Bu kullanıma dair Arap şairlerin şiirlerinden misal veren Râzî, özellikle sağ elin insanın bir işi yapma veya yapmama azmini güçlendireceğini bildirir.¹⁴⁹

5.4.8. Keff

Râzî, bu konuda helal bir kazançtan verilen sadakanın Rahman'ın keff'ine düşeceğini bildiren hadisi¹⁵⁰ zikreder ki hadisin ravisi Ebû Hureyre hadiste Keff

144 er-Râzî, *age*, s. 171.

145 Zümer, 39/67.

146 Hâkka, 69/44-46.

147 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 2, s. 374; ed-Dârimî, *Rikâk* 80; el-Buhârî, *Rikak* 44; Müslim, *Sıfatu'l-Münâfikîn* 23; et-Taberânî, *el-Mucemu'l-evsat*, c. 1, s. 207.

148 Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh el-Asbahî, *el-Muvatta*, tahk.: M. Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Mısır, ts., Kader 1; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 1, s. 44; Ebû Davud, *Sünne* 16; el-Hâkim, *el-Müstedrek*, c. 1, s. 80, c. 2, s. 354, 593.

149 er-Râzî, *age*, s. 173.

150 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 2, s. 431, 538; Müslim, *Zekât* 63; İbn Mâce, *Zekât* 28; et-Tirmizî, *Zekât* 48; en-Nesâî, *Zekât* 48.

veya Yed tabirinin olabileceğini bildirmiştir.¹⁵¹ Tabii ki hadisin iki ayrı defada ve iki ayrı mecliste işitilmiş olabileceğini söylemek de mümkündür. Ayrıca İbn Huzeyme, hadisin Ebu Hureyre'den mevkûf olarak rivâyet edildiğini belirtmektedir.¹⁵² Bütün bu hallerde hadis zayıf da olsa sabittir. Ama bu hadisin sahihliğini kabul etmemiz durumunda bu tabir, "sadakayı ihtimamla, özen göstererek ve itina ile vermek" gerektiğini bildirir.¹⁵³ Hadiste sadakanın "kesb-i tayyip"ten verilmesi gerektiğinin anlatılması da bu manayı desteklemektedir.

5.4.9. Sâid

Kol manasına gelen bu kelime hadislerde Allah'a izafe edilerek geçmektedir. Bu konuda "Allah'ın 'sâid'i senin 'sâid'inden daha şedittir."¹⁵⁴ hadisi söz konusudur ki bunda da kudretin kemaline delâlet eden bir işaret vardır. Bunun bir benzeri de zaten ayette¹⁵⁵ belirtilmiştir.¹⁵⁶

5.4.10. Isba'-Asâbi'

"...Kalp, Allah'ın parmaklarından ikisi arasındadır. İsteddiği şekilde evirip çevirir."¹⁵⁷ rivâyetinde olduğu gibi, "kalbin Allah'ın parmaklarından ikisi arasında" olduğunu belirten üç hadis zikreden Râzî, haberlerde geçen parmak tabirinin insanın ellerindeki cismânî uzva işaret etmediğinin delilleri üzerinde durduktan sonra bu hususu şu şekilde te'vîl eder:

Bedende tasarruf eden organın kalp olması hasebiyle insandaki fiil ve terklerin yeri de kalptir. Allah, insanı terk ve fiillere iten sebepleri yaratmıştır. Bu da kalbi evirip çeviren etken olmaktadır. Bu hadiste müminlerin kalplerindeki fiil ve terk hallerini meydana getiren sebeplerin müessiriyetini, eşyaları evirip çevirmede iki parmağın müessiriyetine benzetme gibi ince, latîf bir sır ve nükte

151 Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 2, s. 418.

152 Bk. İbn Huzeyme, *Kitabu't-tevhîd*, c. 1, s. 145.

153 er-Râzî, *age*, s. 174.

154 et-Tayâlisî, Ebû Davud Süleyman b. Davud, *el-Müsned*, Dâru'l-Marife, Beyrut, ts., c. 1, s. 184; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 3, s. 473, c. 4, s. 136; İbn Hibban, *es-Sahih*, c. 12, s. 432; el-Hâkim, *el-Müstedrek*, c. 1, s. 76, c. 4, s. 201.

155 Bk. Zâriyât, 51/58.

156 er-Râzî, *age*, s. 175.

157 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 2, s. 168, 173, c. 3, s. 112, c. 6, s. 91, 301; Müslim, Kader 17; İbn Mâce, İman 13; et-Tirmizî, Kader 7.

vardır. Bu da, kazâ ve kader meselesinin en büyük bir sırrı ve kânûn-u eşrefidir. Dolayısıyla hadiste, bu latîf sırra vecîz bir lafızla işaret etmek söz konusudur.

Ayrıca Râzî, şu hadisi de ele alır: Yahudi bir kimse, Allah Resûlü'ne gelerek: "Sana Allah'ın bütün insanları bir parmağıyla, semâvâtı bir parmağıyla, yerleri bir parmağıyla, ağaçları bir parmağıyla ve yıldızları bir parmağıyla taşıdığına dair bir haber geldi mi?" diye sormuş, bunun üzerine Efendimiz azı dişleri gözükeneye kadar gülmüştü. Sonra da "Ama onlar, Allah'ın kudret ve azametini hakkıyla takdir edemediler..." ayeti¹⁵⁸ nâzil olmuştu.¹⁵⁹ Râzî, bu hadiste geçen parmak ifadelerinin de "Allah'ın kudretinin kemâli"nden kinâye olarak kullanıldığını belirtmektedir.¹⁶⁰

5.4.11. Enâmîl

Bu kelime, parmak uçları manasına gelir. Hadiste "Rabbimi en güzel bir sûrette gördüm. Elini iki omuzum arasına koydu. Parmak uçlarının soğukluğunu göğsümde hissettim. Ve, olmuş olacak her şeyi bildim."¹⁶¹ buyrulmaktadır. Râzî, hadisteki bu ifadeyi de te'vîl ederek "parmak ucunun soğukluğunu hissettim" ifadesinden "Allah'ın inayetinin etkisini ve belirtisini hissettim." manasının kastedildiğini belirtir. Çünkü Araplar, rahat içinde bulunmayı ve lezzet içinde olmayı, "berd'î" yani "soğukluğu" hissetme tabirini kullanarak ifade ederler.¹⁶²

5.4.12. Cenb

Ayette, "Rabbime (fi cenbillah) karşı yaptığım bunca kusurdan dolayı yazıklar olsun bana!" şeklinde Allah'a izafe edilerek geçen bu ifadenin¹⁶³ vahiy manası-

158 Zümer, 39/67.

159 Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 1, s. 378.

160 er-Râzî, *age*, ss. 178-179.

161 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 5, s. 243; et-Tirmizî, *Tefsir* 38, 4; et-Taberânî, *el-Mucemu'l-Kebîr*, c. 20, s. 141.

162 er-Râzî, *age*, s. 119.

163 Râzî, cenb kelimesinin Allah'a izafe edilerek geçtiği hiçbir hadisi örnek vermez. Biz bu ifadenin Allah'a izafe edildiği hadislerin de var olduğunu birkaç atıfla belirtelim: Bk. Hâris b. Ebî Üsâme, *Müsnedü hâris*, tahk.: Hüseyin Ahmed el-Bâkirî, Merkezi Hidmeti's-Sünneti ve's-Sîreti'n-Nebeviyye, Medine 1992, c. 2, s. 660. Ayrıca sahabeden Ebu'd-Derdâ'nın bir sözünde de geçmektedir. Bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannaf*, c. 7, s. 110; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, c. 1, s. 211.

na geldiğini ve mecâzî olarak kullanıldığını belirten Râzî, bu kullanımın örfte malum bir istiâre olduğunu bildirmektedir.¹⁶⁴

5.4.13. Sâk

Âyette geçen “sâk” kelimesi¹⁶⁵, lügatte, “topuktan baldıra doğru bacağıncik yeri” için kullanıldığı gibi, (ağacın gövdesinde olduğu gibi) bir şeyin aslı için de kullanılır. Ayette “sâk” kelimesi mutlak olarak zikredilmiş olup herhangi bir şeye nisbet edilmemiştir. Canlılar için söz konusu olan bu kelimenin Allah için kullanılması bir nakîsedir ve Allah bundan münezzehtir.

Bunun yanı sıra Ebu Saîd el-Hudrî’den şöyle bir hadis de rivâyet edilmiştir: “Allah Resûlü’nü dinledim, şöyle diyordu: “Rabbimiz sâk’ını açar, derhal ona her mümin erkek ve kadın secde eder. Dünyada gösteriş için secde edenler de oldukları yerde kalakalırlar. Allah’a secde etmeye çalışırlar, fakat belleri tutulur kalır.”¹⁶⁶

Râzî, hadisteki ifadedden kıyamet gününün şiddetli hâllerinin anlaşılması gerektiğini bildirmektedir. Arapların da bu tür anlatımı kullandığını söyleyen Râzî, bu söyleyiş tarzından kıyametin korkunç hallerinin ve azap çeşitlerinin anlaşılması gerektiğini belirterek, hadiste bu ifadenin Allah’a izafe edilmesini de, “Çünkü bu şiddete, Allah’tan başkasının güç yetirmesi mümkün değildir.” şeklinde açıklamaktadır.¹⁶⁷

5.4.14. Ricl ve Kadem

“Ricl” kelimesi, Cennet ve cehennem tartıştığını ve Allah’ın cennet ve cehennemle konuştuğunu bildiren bir hadiste “Allah, ayağını (ricl’ini) ateşe koyar” şeklinde geçmektedir.¹⁶⁸ “Kadem” kelimesi ise bir hadiste, “Cehennem daha yok mu? derken, Allah ateşe ayağını (kadem’ini) koyunca cehennem şöyle şöyle der...” şeklinde geçer.¹⁶⁹

164 er-Râzî, *age*, s. 181.

165 Bk. Kalem, 68/42.

166 el-Buhârî, Tefsiru Sûre 68, 3.

167 er-Râzî, *age*, s. 182-183.

168 Abdurrezzak, *el-Musannaf*, c. 11, s. 422; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 2, s. 314; el-Buhârî, Tefsiru Sûre 50, 1, 2, 3; Müslim, Cennet 36.

169 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 2, s. 276, 368, 507; el-Buhârî, Eymân 11; Müslim, Cennet 37; et-

Bu hadisleri zâhirine göre anlamının mümkün olmadığını belirten Râzî, bu hususu altı açıdan incelemiş, sonra da te'vîl etmiştir. Kim bir düşmanlığı izâle etmek, fitne ateşini söndürmek isterse o kişi için "Filanca ayağını bu olaya koydu" tabiri kullanılır. Bu çok yaygın bir mecâzî kullanım şeklidir. Başka bir hadiste de "Allah mahlûkatı yaratınca bir ayağını diğerinin üzerine attı..."¹⁷⁰ şeklinde bir ifade geçmektedir. Râzî, bu ifadenin de, "bir işi bitirmek ve tamamına erdirmek" manasında kullanıldığını bildirilmiştir.¹⁷¹

5.5. Allah'a Mekân İzafesi

Râzî, diğer yerlerde olduğu gibi burada da Allah'a cihet isnad edip ayet ve hadislerde geçen tabirleri sıralar ve onları te'vîl yoluyla yorumlar. Râzî, öncelikle İbn Huzeyme ve onunla aynı görüşte olanların, ayetlerde geçen ve Allah'a mekân izafe eden on sıfatı muhkem kabul ettiklerini, müteşâbih olmadığını iddia ettiklerini belirtir. Daha sonra aynı türden sıfatları içeren üç hadise yer verir.

"İstivâ-i alâl-arş": Râzî, istivâ'dan muradın "istikrar olması"nın caiz olmadığını on vecihle ispat eder. Sonra da, Kur'ân'ın dil ehlinin örfü ve adeti üzere nâzil olduğunu belirtir ve "Arş'a istivâ etmek" ifadesini, "Mülk ve melekût işlerini tedbîr etmek, idâre etmek ve yönetmek" şeklinde açıklayarak te'vîl eder. Bunu müteakip, mukadder ve muhtemel bazı sorulara cevaplar verir.¹⁷²

"Fevkiyye": Ayetlerde bildirilen fevkiyye tabiri¹⁷³, rütbe ve kudret bildirme manalarında kullanılır. Yani Allah'ın kahır ve kudret yönüyle bir fevkiyeti söz konusudur. Râzî, sonra bu hususu üç açıdan izah eder.¹⁷⁴

"Uluvv": Uluvv cihet değil, kudret ve kahır manasında anlaşılmalıdır. Râzî, bu görüşünü üç vecihle delillendirir.¹⁷⁵

"Urûc": Râzî, değişik ayetlerde geçen urûc ifadesini, "işlerin Allah'ın muradına varması"¹⁷⁶, "meleklerin"¹⁷⁷ veya "Allah'ın nimetlerinin meârici"¹⁷⁸ şek-

Tirmizî, Cennet 20.

170 et-Taberânî, *el-Mucemu'l-kebîr*, c. 19, s. 13.

171 er-Râzî, *age*, ss. 186-187.

172 er-Râzî, *age*, s. 202.

173 Yusuf, 12/76; Feth, 48/10.

174 er-Râzî, *age*, s. 204.

175 er-Râzî, *age*, s. 206.

176 Meâric, 70/2-3.

linde anlamak gerektiğini belirtmiştir.¹⁷⁹

“İnzâl-tenzîl”: İnzâl ve tenzîli de mecazî manada anlamak gerektiği açıktır. Ayrıca bir fiil, onu emredene izâfe edilir ki bunun Kur’ân’da pek çok örneği¹⁸⁰ bulunmaktadır.¹⁸¹

“Îlâ sîgası”: Îlâ sîgasının Rabb ile kullanımı, “Rabbine bakar”¹⁸² ayetinde geçer ki buradaki “nazar” dan murâd, “rü’yet”tir. Burada, mecazî bir anlatım söz konusudur ve sebebin ismi, müsebbebe ıtlak edilmiştir.¹⁸³

“Men Fi’s-semâî”: “Semâda olanın sizi yerin dibine geçirmesinden emin mi oldunuz?...”¹⁸⁴ ayetini zâhirine göre anlamının mümkün olmadığını ifade eden Râzî, ayette geçen “men fi’s-semâî”¹⁸⁵ ile meleklerin kastedilmiş olabileceğini belirtmiş, ayette bununla Allah’ın kastedildiğine delalet eden bir husus olmadığını bildirmiştir. Bununla beraber, Zuhruf sûresinin 84. ayetinden¹⁸⁶ yararlanılan Râzî, “men fi’s-semâî” tabirinden, Allah veya O’nun mülkünün kastedilmiş olmasını da ihtimal dairesinde görür. Daha sonra, “sema”nın zikredilip “arz”ın zikredilmemesini, “şe’nini büyük gösterme bakımından semanın arz’a olan hususiyeti” şeklinde açıklamıştır.¹⁸⁷

“Hicâb”: Hicâpta “görmeden men edilme” manasını içeren mecazî bir anlatım söz konusudur. Müsebbeb yerine sebebin ismi ıtlak edilmiş demektir.¹⁸⁸

“Ref’”: “Bel rafeahullâhu ileyh”¹⁸⁹ ayetinde mecazî bir anlatımın söz konusu olduğunu belirten Râzî, ayetin “Allah onu keramet yurduna ref etti” mana-

177 Meâric, 70/2-3.

178 Zuhruf, 43/33.

179 er-Râzî, *age*, s. 208.

180 Bk. En’âm, 6/62; Secde, 32/11; Zümer, 39/42; Zuhruf, 43/80.

181 er-Râzî, *age*, s. 208.

182 Kiyâme, 75/23.

183 er-Râzî, *age*, s. 209.

184 Mülk, 67/16.

185 Mülk, 67/17.

186 Ayetin ilgili kısmının meâli şöyledir: “O, Allah’tır, gökte de yerde de tek ve gerçek ilahdır.” Bk. Zuhruf, 43/84.

187 er-Râzî, *age*, s. 209.

188 er-Râzî, *age*, s. 210.

189 Nisâ, 4/158. Ref’ ifadesi Allah’a nispet edilmiş bir biçimde başka ayette de geçmektedir: Bk. Fâtır, 35/10.

sında anlaşılması gerektiğini belirtir.¹⁹⁰

“İndiyye”: Râzî, Allah’a izafe edilerek, “yanında” manasına gelen “inde” lafzının bulunduğu ayet ve hadislerde, indiyye’nin, şeref bildirmek (teşrif) için kullanıldığını bildirmektedir. “Ben, benim için kalbi kırılmış olanların yanımdayım (inde)” sözü¹⁹¹ ile “Kulum beni nasıl zannederse ben ona öyleyim” hadisinin, Allah’ın kulun yanında bulunduğunu, fakat bu hadislerde belirtilen indiyyenin bir cihet ve mekân bildirmediğini ifade eden Râzî, “alê”, “eyne”, “mea” ve “tahte” gibi lafızların Allah’a izafe edildiği altı hadisi daha aktarır ve bu rivâyetlerde geçen mezkûr kelimelerin “makam ve derece (eyne)” “Allah’ın azameti ve arşının yüceliği (alâ)” “makâm ve kerâmet yakınlığı (dünyevv)” beyanında kullanıldığını belirtir.¹⁹²

“Semme”: “Nereye yönelirseniz Allah’ın vechi oradadır. (fe-semme)”¹⁹³ ayetinde geçen bu tabir ile ilgili olarak Râzî, “Allah, hıfz, tedbir ve ulûhiyeti ile bütün mekânlardadır.” açıklamasını yapar.

Râzî, Allah’a mekân izafesi içeren bu kelimelerin te’villerinden sonra şu sonuca vardığını belirtir: “Allah Kur’ân-ı Kerim’i, nüzûl sürecinde yaşayan insanların âdet ve konuşma örfüne göre inzâl etmiştir.”¹⁹⁴

5.6. Diğer İzâfe ve İsnadlar

5.6.1. Şahs

“Gayretin Allah’tan daha sevimli geldiği bir şahıs (şahs) yoktur.” hadisinde¹⁹⁵

190 er-Râzî, *a.y.*

191 Bu ifade, Mâlik b. Dinar’ın nakliyle Hz. Musa’nın “Yâ Rabbi! Seni nerede arayayım?” sorusu üzerine Allah Teâlâ’nın sözü olarak geçmektedir. Bk. Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, c. 2, s. 364. Vehb b. Münebbih’den de Hz. Davud’un sorusu üzerine Allah Teâlâ’nın sözü olarak geçer. Bk. Ebû Nuaym, *age*, c. 4, s. 31. Aclûnî ise bu sözün merfû olarak aslının olmadığı üzerinde durur. Bk. el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu’l-hafâ ve müzîlu’l-ilbâs*, Mektebetü’l-Kudsî, Kahire 1351, c. 1, s. 203.

192 er-Râzî, *a.y.*

193 Bakara, 2/115.

194 er-Râzî, *age*, s. 202.

195 İbnu Fûrek, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan, *Müşkilü’l-hadîs ve beyânühû*, tahk.: Musa Muhammed Ali, Âlemu’l-Kütüb, Beyrut 1985, c. 1, s. 95. Bu hadisten başka Allah’a şahs kelimesinin izafe edildiği ve Muğîre b. Şube’den rivâyet edilen hadis için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 4, s. 248; Müslim, Liân 17; el-Hâkim, *el-Müstedrek*, c. 4, s. 348.

şahs, mahsus hakikat ve muayyen zât manasındadır. El-gayret kelimesi ise zecr manasındadır. Çünkü gayret, zecr ve men'î gerektiren psikolojik bir hâldir. Sebep müsebbebtan kinâye edilmiştir.¹⁹⁶

5.6.2. Samed

İhlâs sûresi nâzil olduğunda Samed kelimesinin manasını soran sahabîye Allah Resûlü, "Bütün ihtiyaçlarda kendisine yönelinen Seyyid" demiştir.¹⁹⁷ Râzî, "Samed" lafzını, mecazına hamletmek gerektiğini belirtir. Zira bu kelime, lügatta, "kendisinden başka bir şeyin ona giremediği şey" manasındadır ve bu mananın Allah için sübûtu da mümkün değildir. Çünkü cismin tagayyürü, infisâli ve tebâyünü caiz olsa da Allah Vâcibu'l-vücuddur, onun için bu hususlar söz konusu olamaz.¹⁹⁸

5.6.3. Nûr

Bu ifadenin geçtiği hadislerden biri şudur: "Allah'ım! Hamdlerin hepsi Sanadır. Sen semâvât ve arzın nûrusun..."¹⁹⁹ Allah'ın gözle görülüp hissedilebilecek bir nur olduğunu söylemenin doğru olmayacağını bildiren Râzî, aklî izahlarla ve Arap dilinin incelikleriyle, ayetlerden de yararlanarak Allah'ın "Nurları yaratan" olduğunu tesbit etmektedir. Zaten hadiste de Allah'ın bir nur olduğu değil, "semâvât ve arzın nûru" olduğu bildirilmektedir. En'âm sûresi'nin birinci ayetinden de O'nun nûru yarattığı anlaşılmaktadır. Öyleyse bu ifadeyi, "Semâvât ve arz ehlini doğru yola ileten, en güzel ve en kâmil bir sûrette arz ve semâvâtı nurlandıran" manasında anlamak gerekir.²⁰⁰

5.6.4. Hicâb

Bu konuda üç hadis vâridir. Birinci olarak "...Onun (Allah'ın) hicabı nurdur. Nurunu açsa, sübuhât-ı vechi gözün görebildiği her şeyi yakar..."²⁰¹ hadisi,

196 er-Râzî, *age*, s. 121.

197 el-Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed, *el-Vasît fi tefsîri'l-kur'âni'l-mecîd*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994, c. 4, s. 571.

198 er-Râzî, *age*, s. 126.

199 el-Buhârî, Deavât 10, Tevhîd 24; Ebû Davud, Salât 121; et-Tirmizî, Deavât 29.

200 er-Râzî, *age*, ss. 129-130.

201 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. 4, s. 405; Müslim, İman 293; İbn Mâce, İman 13.

ikinci olarak, “Allah’ın nurdan yetmiş hicabı vardır, onları açsa sübuhât-ı vechi gözün görebildiği her şeyi yakar”²⁰² hadisi, üçüncü olarak da; Allah’ın hicabını kaldıracığını ve müminlerin O’nun vechine bakacağını bildiren hadis.²⁰³

Hakikat olarak hicabın Allah’a nisbetinin muhal olduğunu belirten Râzî, bunun sebebi olarak “Çünkü hicâb, iki cisim arasındaki bir cismi ifade eder.” demektedir. Bu rivâyetlerdeki kelime ve kavramlar hakkında filolojik tahlillerde bulunan Râzî, çok net bir görüş belirtmese de hadisteki “hicab”, rü’yetullâha inanan kişilere göre (kendisini de bu grup içinde görür), “Allah’ın gözde kendine müteallik bir rüyeti halk etmeyeceği” manasına hamledilmelidir. Rü’yeti inkâr edenlere göre ise hadisteki “hicâb”, “Allah’ın fazl-ı kereminin ve ihsanlarının izlerini kullarına ulaştırmaya mani oluşu” manasına hamledilmelidir.²⁰⁴

6. Râzî’nin Haberî Sıfatlarla İlgili Âhâd Haberleri Değerlendirmesi

Râzî, genel bir prensip olarak haberî sıfatlarla ilgili hadislerde geçen müteşâbih lafızları te’vîl eder. Te’vîl etmediği bazı müteşâbih lafızların bulunduğu az sayıdaki rivâyetlerin sıhhat derecesi ve ravileri hakkında değerlendirmelerde bulunur.

Râvilerin masum olmadığını, hata ve yalanın onlar hakkında caiz olabileceğini belirten Râzî, binaenaleyh âhâd haberlerin zannî olduğunu bildirerek buna Râfizîlerin Hz. Ali’nin ismeti hakkındaki ittifaklarını örnek verir. Zannın gerçek bilgi ifade etmediğini bildiren ayetlerdeki dört hususa²⁰⁵ dayanarak Allah’ı ve sıfatlarını bilme açısından haber-i âhâdlara temessükün câiz olmadığını ve bunun vücut ifade ettiğini belirtir. Haşeviyye’nin “müteşâbih ayetleri te’vîl etmenin caiz olmadığı”na dair görüşünü tartışır ve bunu reddeder. Sahabenin rivâyetlerinin de kesin ve yakîn bilgi ifade etmediğini belirten Râzî, verdiği örneklerle bunu delillendirir.²⁰⁶ Lâkin ayette Allah’ın ashabtan razı olduğunun bildirilmesini²⁰⁷ de kendi içinde tartışarak şu sonuca varır: “Sahabenin

202 et-Taberânî, *el-Mucemu’l-evsat*, c. 6, s. 278.

203 et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-kur’ân*, tahk.: Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü’r-Risâle, yy. 2000, c. 15, s. 67; İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, tahk.: Es’ad Muhammed Tayyib, Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, Suudi Arabistan 1419, c. 6, s. 1945, hadis no: 10340.

204 er-Râzî, *age*, ss.132-133.

205 Bk. A’râf, 7/33; İsrâ, 17/36; Necm, 53/28 (bu son ayette görüşünü ispat eden iki vecih vardır.).

206 er-Râzî, *age*, s. 216.

207 Burada işaret ettiği ayet Beyyine, 98/8 olmalıdır.

rivâyetleri şeriatın fûrûunda tercih edilir. *Allah'ın Zâtı ve sıfatları hakkında söz söylemeyi zayıf rivâyetlere binâ etmek mümkün değildir.*"

Aslında, haberî sıfatlara dair rivâyetlerin hemen tamamının âhâd haberlerden müteşekkil olduğu bilinmesine rağmen, Râzî'nin "Allah'ı ve sıfatlarını bilme açısından haber-i âhâdlara temessükün câiz olmadığına vücut ifade ettiğini" belirtmesi, kitabını reddiye olarak kaleme aldığı kişi ve grupların iddialarını iptal etmeye yönelik olmalıdır. Bununla beraber kendisinin konu ile ilgili âhâd haberleri te'vîl etmesini ise iki şekilde yorumlamak mümkündür: a- Allah'ın sıfatlarını nefyeden anlayışa bir reddiye olmak üzere sıfatları ispat gayesi, b- Âhad haberlere dayanarak dinde aşırı giden fikir sahiplerinin düşüncelerini iptal etmek üzere, Allah'ı, ulûhiyete yakışmayacak tasavvurlardan tenzih hedefi.

Daha sonra Allah Resûlü adına söz uyduranların varlığından bahis açarak şunları kaydeder: "Sineleri saf olan hadis âlimleri, bazen hadis diye uydurulmuş sözleri kitaplarına almış olabilirler. "Ulûhiyete zarar verecek, rubûbiyeti de iptal edecek bir vasıftan daha büyük hangi münker vardır?" Buhârî ve Müslim gaybı bilmezlerdi. Güçleri yettiği kadar çabaladılar ve ihtiyat gösterdiler. Biz onlara hüs-ü zan besleriz. Ama kabul edilemez (münker) ve Hz. Peygamber'e isnâd edilmesi mümkün olmayan bir haberle karşılaştığımızda, bunu dinsizlerin uydurduğuna hükmederiz. Hadisler, söylendikleri zaman yazılmamıştı. Önce hâfızalarda muhafaza edilmiş, sonra uzun süre ağızdan ağıza nakledilmişti.²⁰⁸ Süre uzadıkça araya giren ravilerin her birinin hata etmesi, rivâyetin tabiatı gereği mümkün olduğundan dolayı bu lafızlardan bazılarının Allah Resûlü'nün lafızlarından olmama ihtimali güç kazanmaktadır. Bu durumda ravinin birçok şeyi unutmaması veya sözün nazmını, tertibini ve terkiğini karıştırmaması muhtemeldir. Bu ihtimale binaen, Allah'ın Zâtı ve sıfatlarını bilme noktasında bu tür rivâyetlere temessükün mümkün olması nasıl iddia edilebilir?"

Bu konuda sözün çok uzayacağını ifade eden Râzî'nin sonuç cümlesi şudur: "Usûlü'd-dîn konusunda haber-i âhâd'a temessük etmek câiz değildir."²⁰⁹

Ayrıca ona göre haberî sıfatlarla ilgili sahîh olan naklî delillerden murâd,

208 Burada Râzî'nin, hadislerin söylendikleri zaman yazılmamış olduğuna dair verdiği bilgi, Hadis Tarihi açısından tarihî gerçeklerle tam olarak örtüşmemektedir. Nitekim hadislerin Peygamber Efendimiz'in sağlığında ve ilk devirlerde yazıldığı bilinmektedir. Bk. H. Musa Bağcı, *Hadis Tarihi Hicrî İlk Üç Asır*, ss. 54-63

209 er-Râzî, *age*, s. 168, 171.

zâhirleri değildir. Te'vîli caiz görmediğimiz zaman bunun ilmini Allah'a havale etmek durumunda kalırız. Te'vîli caiz görürsek tafsîlen durumu beyan ederiz.²¹⁰

Değerlendirme ve Sonuç

Râzî'nin *Esâsu't-Takdîs* adlı eserinde haberî sıfatlarla ilgili rivâyetlerin yorumuna dair uyguladığı yöntem, naklî ve aklî delillerden istifade ederek, Arap dilinin ifade özelliklerini de dikkate alarak "hadisleri uygun bir manaya *haml* etmek", "hadislerin sağlıklı olarak anlaşılabilmesi yolunda *tevcih*lerde bulunmak" ve "zâhirde akılla veya nakille çeliştiği zannedilen hadislerin arasını *tevfik* etmek" şeklinde özetlenebilecek bir te'vîl metodudur.

Fakat Râzî'ye göre te'vîl metodunda gözden kaçırılmaması gereken bir husus vardır. O, Tâhâ sûresi beşinci ayetin tefsirinde, te'vîl kapısını kurlsız ve disiplinsiz olarak açmanın doğru olmadığına değinerek şöyle der: Te'vîlde "genel kural, kendisinden sarf-ı nazar etmeyi gerektiren kesin bir aklî delil bulunmadıkça, Kur'ân'daki bütün lafızların zâhirlerine hamledilmeleridir."²¹¹ Böylece Râzî, sadece aklî kriterlerle te'vîlde bulunmanın doğru olmadığını, aksî takdirde bu durumun pek çok bâtinî yorumlara sebep olabileceğini belirtmiştir. Râzî'nin, te'vîlin şer'î sınırından çıkılmamasını öğütlediği bu noktada bizim tespitimiz, kendisinin, haberî sıfatlara dair yaptığı yorumlarla bu ikazını sağlıklı bir şekilde uyguladığı yönündedir. Zirâ O, te'vîl ettiği ayet ve hadisleri, zâhirî manasından başka bir manaya hamlederken muhakkak te'vîlini bir delile dayandırmış ve Arap dilinin ifade özellikleri dışına çıkmamıştır.

Haberî sıfatlarla ilgili müteşâbih rivâyetleri çözüme kavuşturmada "telif" ve "cem" kavramlarını pek kullanmayan Râzî'nin, bu eserinde "nesh"e başvurduğu görülememiştir. Kitabında verdiği usûl bilgileri arasında "tevakkuf" ve "tercih"e dair bazı izahlarda bulunsa da bu iki metodu hadislerin çözümünde pratik bir metod olarak kullanmamıştır.

Râzî açıklamalarına, kitabını, İbn Huzeyme, Kerrâmiye ve Haşeviyye gibi kişi ve fırkaların görüşlerine reddiye olarak telif ettiğini belirten açık veya kapalı bazı cümle kalıplarıyla başlar. O, eserini reddiye olarak yazdığı kişi ve fırkaların kullandığı ayet ve hadisleri tam manasıyla te'vîl etmeyi gaye edin-

210 er-Râzî, *age*, s. 221.

211 er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. 22, s. 10.

miştir. Bu ayet ve hadislerden te'vîl etmediği neredeyse yok gibidir. Bazen izahına çalıştığı haberî sıfat ile ilgili mezkûr kişi ve grupların zikretmedikleri ayet ve hadisleri de kullanmaktadır. Ayet ve hadisleri zikrettikten sonra söz konusu sıfatları zahirî manasıyla Allah'a isnad etmenin muhal/mümteni' olduğunu özellikle ifade eder. Bu noktada Râzî'nin görüşü şudur: "Allah hakkında muhal ve mümteni olduğunu belirttikten sonra bu sıfatları Allah'a itlak etmek caizdir." Bundan sonra te'vîle girer.

Te'vîlde, mecâz, müşâkele, istiâre, teşbîh ve kinâyeye gibi Arap dilinin edebî sanatlarına çokça başvuran Râzî, Arap dilinin inceliklerinden ve lügat ilminden de istifade ederek müteşâbih kavramların izahını yapar. Açıklamalarında aklî izahlarını naklî delillerle birleştirir. Yer yer reddetme sadedinde filozofların bazı görüşlerine atıflar yapar. Bazen de hadislerin lafızlarındaki iraba dair değerlendirmelerde bulunur.

Haberî sıfatların yer aldığı rivâyetleri değerlendirirken çoğu zaman onların sıhhat derecesini belirtmeye gerek duymadan te'vîllerde bulunur. Hadisleri bazen birkaç açıdan te'vîl eder ve her bir vechin de söz konusu olabileceğini belirtir. Ele aldığı müteşâbih bir rivâyeti açıklama sadedinde ortaya koyduğu tevcihi, Kur'ân'a arz ederek oradaki benzer muhtevaya sahip ayetlerle birlikte değerlendirir. Kitabında az sayıda görülmüş olsa da bazen, izahında bulunduğu rivâyetin sahih olamayabileceği hakkında görüş bildirir. Nadiren de, raviler hakkında değerlendirmelerde bulunur. Bütün bahislerin sonuna "Allâhu a'lem" veya "ve billâhi't-tevfik" gibi kayıtlar koyarak en doğruyu Allah'ın bilebileceğini, eğer izahlarında başarı söz konusu ise bunu Allah'a borçlu olduğunu belirtir, böylece hakşinaslığını ortaya koyar.

Râzî, Kur'ân'da Allah'a isnad edilen hile, istihzâ ve hayâ gibi, cisimlere/insanlara has olan fiillerin, başlangıçlarının (mebde'lerinin) değil, sadece sonuçlarının (nihâyetlerinin) Allah hakkında söz konusu olabileceğini belirtmiştir (kendi ifadesiyle, "bunlar, nihâyât-ı ağrâza hamledilir, bidâyât-ı ağrâza değil"). Ayrıca Râzî, Allah'ın Zâtı ve sıfatları konusunun da dâhil olduğu Usûlü'd-dîn alanında, âhâd haberlerin delil olarak kullanılıp onlara temessük edilmesinin caiz olmadığını belirtmekle beraber, sıfatları ispat etmek ve Allah'ı tenzih etmek gayesiyle onları te'vîl etmeyi de ihmal etmemiştir.

Râzî'ye göre haberî sıfatları nefyetmek yanlıştır. Önemli olan, Allah'ın bu sıfatlarla vasıflanabileceği ve bu sıfatların anlaşılabilmesi bağlamında te'vîl edilmesi gerektiğidir. Bunu delillendirirken kullandığı argumanlardan belki de en önemlisi, "Kur'ân'ın, dil ehlinin örfüne ve âdetlerine göre nâzil olduğu" gerçeğidir.

Haberî sıfatlar konusunda yaptığı yorum ve değerlendirmelerle Râzî, yerine göre Mutezile'nin, yer yer Eş'arî'nin (ö.324), bazen Gazalî'nin (ö.505), bazen de çağdaşı İbn Rüşd'ün (ö.595) görüşlerine yakın fikirler serdetmiştir. Bununla beraber o, hayatı boyunca ilmî ve fikrî açıdan mesafe kat ettikçe, bazı eski fikirlerinden farklı bir takım düşüncelere de sahip olabilmıştır.

Elhâsıl, haberî sıfatlara dair rivâyetlere uyguladığı te'vîl metodu ile hadisleri; Kur'ân'a, diğer hadislere ve akla arz ederek metin tenkidindeki önemli prensiplerden bir kısmını icra eden Râzî'nin, usûlüne uygun te'vîl etmek mümkün olduğu müddetçe hadisleri anlayıp yorumlama yoluna gittiği görülmüştür. Râzî'nin, belirli disiplin ve kurallar çerçevesinde, haberî sıfatlara dair rivâyetleri tashîh veya tad'îf etme cihetine gitmeden, onları anlamaya ve yorumlamaya çalışması, O'nun hadisleri değerlendirmede "i'mâl" fikrini canlı tuttuğuna, "ihmâl" yolunu benimsemediğine işaret eder. Bu netice, günümüzde hadislerin anlaşılıp yorumlanması bağlamında yapılan/yapılacak araştırma ve incelemelere katkı sağlayacak niteliktedir.

Allah'ın Zât'ını insanlara has olan sıfatlardan tenzîh etme gayesi ile Selef'in görüşlerine, haberî sıfatları bildiren hadisleri yorumlamada benimsediği te'vîl metoduyla da Mutezile'nin görüşüne yaklaşan Râzî'nin bu iki bakış arasında itidalli bir çizgide bulunduğunu belirtmek mümkündür. Ayrıca O, teşbîh ve tescîm anlayışına kapı aralayan ve yorum getirmeden tevakkufu savunan görüşü, ilim edebine ve tenkit âdâbına yakışır bir biçimde eleştirmiştir. Meseleleri ele alırken kullandığı anlatım üslubuna bakıldığında bir reddiye olarak tavsif edilmesi mümkün olan *Esâsu't-Takdîs*, haberî sıfatlar konusunu yorumlamada ve bu konu ile ilgili rivâyetleri anlamada göz ardı edilmemesi gereken bir eserdir.

Kaynakça

- Abdullah İbn Mübarek, Ebu Abdurrahman b. Vâdîh el-Hanzalî, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, tahk.: Habiburrahman el-A'zamî, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts..
- Abdurrahman el-Vekîl, *es-Sıfâtü'l-ilâhiyye beyne's-selefi ve'l-halef*, Müessesetü Kurtuba, Mısır, ts..
- Abdurrezzak b. Hemmâm, Ebû Bekr es-San'ânî, *el-Musannaf*, tahk.: Habiburrahmân el-A'zamî, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1403.
- el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-hafâ ve müzîlu'l-ilbâs*, Mektebetü'l-Kudsî, Kahire 1351.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî, *el-Müsned*, zeyl: Şuayb Arnavût, Müessesetü Kurtuba, Kahire, ts..
- Ali b. Abdillâh el-Uveysîz, *Mukaddimât fi ilmi muhtelifi'l-hadis*, neşr: www.islamport.com ve <http://majles.alukah.net> (erişim: 27.06.2011).
- Altıntaş, Hayrani, "Dehriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, c. 9, ss. 107-109.

- Altıntaş, Ramazan, "Haşviyye'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri", *Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 1999, c. 3, sayı: 1.
- el-Aynî, Ebu Muhammed Muhammed b. Ahmed Bedrüddin, *Umdetu'l-kârî şerhu sahîhi'l-buhârî*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts..
- Bağcı, H. Musa, *Hadis Tarihi H. İlk Üç Asır*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2009.
- el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir et-Temîmî, *Usûlü'd-dîn*, Nşr. Ahmed Şemsüddin, Beyrut 2002.
- Baktır, Mehmet, "Mütekaddimun Selefîyye ve Metod Anlayışı", *Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 8, sayı: 2, ss: 25-48, Sivas 2004.
- Bazmûl, Muhammed b. Ömer b. Salim, *İlmu muhtelifi'l-hadîs ve müşkilihî*, neşr: <http://uqu.edu.sa>, (erişim: 27.06.2011).
- Bedir, Ahmet ve Sarsılmaz Arif, "Hz. Âdem'in Boyu", *Harran Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, sayı: 4, ss. 133-138.
- el-Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Mûsâ, *es-Sünenü'l-kübrâ*, tahk.: Muhammed Abdülkâdir Ata, Mektebetu Dâri'l-Bâz, Mekke 1994.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Cu'fî, *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul 1401.
- , *el-Edebu'l-müfred*, tahk.: M. Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1989.
- Câbir b. Zâyid es-Semîrî, *es-Sifâtu'l-haberîyye beyne'l-müsbitîn ve'l-müevvîlîn beyânen ve tafsîlen*, ed-Dâru's-Sûdaniyye Li'l-Kütüb, Hürtüm 1416.
- el-Cürcânî, Şerif Ali b. Muhammed, *Kitâbu't-ta'rîfât*, tahk.: Heyet, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- Çelik, İbrahim, "Kur'an'da Haberî Sıfatlar ve Mukâtil b. Süleyman'a İsnâd Edilen Teşbîh Fikri", *Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 2, c. 2, sayı: 2, ss. 151-159.
- ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân, *es-Sünen*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1407.
- Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, tahk.: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, talik: Kemâl Yûsuf el-Hût, Dâru'l-Fikr, Beyrut ts. (Elbânî'nin ahkâmı ile birlikte).
- Ebu Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût 1405 .
- Ebu Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. Müsennâ el-Mevsilî, *el-Müsned*, Dâru'l-Me'mûn Li et-Türâs, tahk.: Hüseyin Selim Esed, Dimeşk 1984.
- Ebu Ya'lâ el-Ferrâ, Muhammed b. Hüseyin el-Kâdî, *İbtâlu't-te'vîlât li ahbârî's-sifât*, tahk.: Muhammed en-Necdî, Dâru İlfî'd-Düveliyye, Küveyt, ts..
- Güllüce, Veysel, "Kur'an-ı Kerîm'de Allah'a Müşâkele Yoluyla İsnad Edilen İfadelerin Değerlendirilmesi", *Atatürk Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 2006, sayı: 25.
- el-Hâkim, Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Neysâbüri, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*, tahk.: Mustafa Abdülkâdir Ata, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1990 (Zehebî'nin *Telhîs*'i ile birlikte).
- Hâris b. Ebî Üsâme, *Müsnedü hâris*, tahk.: Hüseyin Ahmed el-Bâkirî, Merkezu Hidmeti's-Sünneti ve's-Sireti'n-Nebeviyye, Medine 1992.
- İbn Abdî'l-Berr, Ebu Ömer Yusuf b. Abdillâh el-Kurtubî, *Câmiu beyânî'l-ilmi ve fadlihî*, tahk.: Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyri, Dâru İbni'l-Cevzi, Suudi Arabistan 1994.
- İbn Ebî Hâtim, Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî, *Tefsîru'l-kur'ânî'l-azîm*, tahk.: Es'ad Muhammed Tayyib, Mektebetu Nizar Mustafa el-Bâz, Suudi Arabistan 1419.
- İbn Ebî Şeybe, Ebu Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Kûfî, *el-Musanaf fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, tahk.: Kemâl Yûsuf el-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1409.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemseddin b. Ahmed, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*, Dâru Sâdir, Beyrut 1977.
- İbn Hibban, Muhammed b. Hibban el-Büstî, *es-Sahîh*, tahk.: Şuayb Arnavut, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1993.

- İbn Huzeyme, Ebu Bekr Muhammed b. İshak es-Sülemî, *Kitâbu't-tevhîd ve isbâtu sıfâtî'r-rabbi azze ve celle*, tahk.: Abdülaziz b. İbrahim, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1994.
- , *Sahîhu ibn huzeyme*, tahk.: Muhammed Mustafa el-A'zamî, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut Lübnan, ts..
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrerem el-İfrîkî, *Lisânu'l-arab*, Dâru Sâdur, 3. bs., Beyrut 1414.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr, *Zâdu'l-meâd fi hedyi hayri'l-ibâd*, Müessesetü'r-Risale, 27. bs., Beyrut 1994.
- İbn Kudâme el-Makdisî, Ebu Muhammed el-Hanbelî, *Zemmu't-Te'vîl*, tahk.: Bedr b. Abdillâh el-Bedr, ed-Dâru's-Selefiyye, Küveyt 1406.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid, *es-Sünen*, tahk. ve talik: M. Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm el-Hanbelî, *el-İklîl fi'l-müteşâbihî ve't-te'vîl*, tahrîc: Muhammed Şehhâte, Dâru'l-İman, İskenderiye ts..
- İbnu Fûrek, Ebu Bekir Muhammed b. Hasan, *Müşkilu'l-hadîs ve beyânühû*, tahk.: Musa Muhammed Ali, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1985.
- İbnu's-Salâh, Osman b. Abdirrahman Takiyyüddin Ebu Amr, *Mukaddimetu İbni's-salah*, tahk.: Nureddin Itr, Daru'l-Fikr, Suriye 1986.
- İzmirli, İsmail Hakki, *Yeni İlm-i kelâm*, İstanbul 1342.
- Kahraman, Hüseyin, "Süret Hadîsi Üzerine Bağlam Esaslı Bir Tahlil Denemesi", *Hadis Tetkikleri Dergisi* (HTD), 2003, c. 1, sayı: 1, ss. 51-70.
- Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh, *Keşfu'z-zunûn an esâmî'l-kütübi ve'l-fünûn*, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdad 1941.
- Keleş, Ahmet, *Hadislerin Kur'an'a Arzı*, İnsan Yayınları, İstanbul 1998.
- Kiraz, Celil, "Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Allah'ın Bazı Sıfatlarıyla İlgili Temsil, Mecâz ve İstiâre Algılamaları", *Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 2008, c. 17, sayı: 2, ss. 523-552.
- Koçyiğit, Talât, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1989.
- Malik b. Enes, Ebû Abdillâh el-Asbahî, *el-Muvatta*, tahk.: M. Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Mısır, ts..
- Mer'î b. Yusuf, İbn Ebî Bekr el-Makdisî el-Keramî el-Hanbelî, *Ekâvîlu's-sikât fi te'vîli'l-esmâ ve's-sifât ve'l-âyâtî'l-muhkemât ve'l-müştebihât*, tahk.: Şuayb Arnavût, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1406.
- Muhammed Accâc el-Hatîb, *Usûlu'l-hadîs*, Dâru'l-Menâra, 7. bs., Cidde 1997.
- Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn*, Riyad 1984.
- Muhammed Eman b. Ali el-Câmî, es-Sıfâtu'l-İlâhiyye fi'l-Kitâbi ve's-Sünneti'n-Nebeviyye, neşr.: ed-Düreru's-Seniyye (www.dorar.net) (erişim: 03.05.2010).
- Muhammed er-Râzî, Zeynüddin Ebu Abdillâh b. Ebî Bekr, *Muhtârû's-sihâh*, tahk.: Yusuf Şeyh Muhammed, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1999.
- el-Münâvî, Abdurraûf Zeynüddin Muhammed, *Feyzu'l-kadîr şerhu'l-câmiî's-sağîr*, Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, Mısır 1356.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn İbn Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, *Sahîhu müslim*, Mukaddime, tahk.: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, ts..
- en-Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *es-Sünenü'l-kübrâ*, tahk.: Abdülğaffâr Süleymân el-Bündârî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1991.
- , *es-Sünen (el-Müctebâ)*, tahk.: Abdülfettah Ebû Ğudde, Mektebu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, Haleb 1986.
- Nureddin Itr, *Menhecû'n-nakd fi ulûmi'l-hadis*, Dâru'l-Fikr, 3. bs., Dimaşk 1981.
- Ömer b. Süleyman el-Eşkar, *et-Te'vîl, hutûrâtuhû ve âsârühû*, Dâru'n-Nefâis, Umman 1412.
- er-Râmehurmuzî, Hasan b. Abdirrahman, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî*, tahk.: Muhammed Accâc el-Hatîb, Daru'l-Fikr, Beyrut 1404.

- er-Râzî, Ebu Abdillâh Fahreddin Muhammed b. Ömer, *el-Metâlibu'l-âliyye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, tahk.: Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, Beyrut 1987.
- , *Esâsu't-takdîs*, tahk.: Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, Kahire 1986.
- , *Levâmiu'l-beyyinât şerhu esmâillâhi teâlâ ve's-syfât*, el-Matbaatü'ş-Şerefiyye, Mısır 1323.
- , *Mefâtihu'l-gayb=et-tefsîru'l-kebîr*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 1420.
- es-Sübkî, Tâciiddin Abdülvehhâb b. Ali, *Tabakâtu'ş-şâfiyye el-kübrâ*, Mısır 1324.
- eş-Şâfiî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İdris, *er-Risâle*, tahk.: Ahmed Şâkir, Mektebetü'l-Halebî, Mısır 1940.
- , *İhtilâfu'l-hadîs*, tahk.: Âmir Ahmed Haydar, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrut 1985.
- eş-Şecrî, Yahya b. Hüseyin, *el-Emâlî el-hamîsiyye*, tertib: Muhyiddin el-Kuraşî, tahk.: Muhammed Hasan, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2001.
- Şeref Mahmud Kudât, "İlmü Muhtelifî'l-Hadîs Usûluhû ve Kavâiduhû", *Mecelletü dirâsât*, Ürdün Üniversitesi, Ürdün 2001, c. 28, sayı: 2.
- et-Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mucemu'l-evsat*, tahk.: Târik b. İvâdillâh, Dâru'l-Harameyn, Kâhire 1415.
- , *el-Mucemu'l-Kebîr*, tahk.: Hamdi b. Abdilme'cîd es-Selefi, Mektebetü İbn Teymiyye, II. bs., Kâhire 1415.
- et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-kur'ân*, tahk.: Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, yy. 2000.
- et-Tayâlisî, Ebu Davud Süleyman b. Davud, *el-Müsned*, Dâru'l-Marife, Beyrut, ts..
- Tekineş, Ayhan, "Şerhu Meâni'l-Âsâr'da Hadisler Arasındaki İhtilafları Çözümleme Yöntemi", *Sakarya Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 3/2001, Sakarya 2001, ss. 197-216.
- et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *el-Câmiu'l-kebîr (es-Sünen)*, tahkik, tahrîc ve ta'lik: Beşşâr Avvâd Maruf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1996.
- Uludağ, Süleyman, *Fahrettin er-râzî*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Uzunoglu, M. Vecih, "Hz. Peygamber'in Edebî Yönü", *Dokuz Eylül Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 2010, sayı: 32, ss. 41-76.
- Ünal, İsmail Hakkı, "Seçmece ve Eleştirel Yaklaşım veya Hz. Peygamber'i (s.a.v) Anlamak", *İslâmî Araştırmalar*, 1997, cilt: 10, sayı: 1-2-3, ss. 42-58.
- el-Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed, *el-Vasît fi tefsîri'l-kur'âni'l-mecîd*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1994.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebu Abdillâh, *Mucemu'l-Büldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1995.
- Yurdağür, Metin, "Esâsut-Takdîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, c. 11, ss. 358-359.
- , "Haberî Sıfatları Anlamada Metod", *Erciyes Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri 1983, sayı: 1, ss. 249-264.
- Yücel, Ahmet, *Başlangıçtan Günümüze Hadis Usûlü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2009.
- ez-Ziriklî, Hayrüddin b. Mahmud ed-Dımaşkî, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm Li'l-Melâyin, 15. bs., yy., 2002.